

Михайло Іванович Котов

до 120-річчя від дня народження

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного

В. В. Протопова, А. П. Ільїнська

Михайло Іванович Котов

до 120-річчя від дня народження

Київ – 2016

Протопопова В. В., Ільїнська А. П. Михайло Іванович Котов: до 120-річчя від дня народження. – Київ: Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, 2016. – 76 с.

Книга присвячена видатному ботаніку Михайлу Івановичу Котову – систематику, флористу, геоботаніку, ботаніко-географу, піонеру природоохоронної справи, одному з перших організаторів запівідної справи в Україні, ресурсознавцю, фундатору гербарної справи й невтомному збирачу гербарію, розробнику науково-організаційних принципів розвитку ботанічної науки в Україні, доктору біологічних наук, професору, Заслуженому діячу науки УРСР та Башкирської АРСР, Лауреату Державних премій УРСР і СРСР, кавалеру орденів Леніна та «Знак пошани». Висвітлені життєвий шлях ученого, його наукова, науково-організаційна та громадська діяльність; опублікована остання автобіографія М.І. Котова, написана ним власноруч, представлено список його наукових праць; наведені нові для науки види, описані М.І. Котівим та види, названі на його честь, а також спогади учнів, колег та його сучасників.

Книга розрахована на спеціалістів-ботаніків – систематиків, флористів, геоботаніків, екологів, а також викладачів, аспірантів, студентів.

Рецензент: к. б. н. М.В. Шевера

Друкується за рішенням Ученої ради
Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України

ISBN 978-966-02-8041-0

© Протопопова В.В., Ільїнська А.П., 2016
© Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, 2016

M Komov

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ КОТОВ: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ БОТАНІЦІ

9 листопада 2016 р. виповнилося 120 років від дня народження Михайла Івановича Котова – видатного ботаніка, систематика, флориста, геоботаніка, ботаніко-географа, ресурсознавця, природоохоронця, організатора заповідної справи в Україні, фундатора гербарної справи й невтомного збирача гербарію, історика ботанічної науки й розробника науково-організаційних принципів її розвитку, доктора біологічних наук, професора, Заслуженого діяча науки УРСР та Башкирської АРСР, Лауреата Державних премій УРСР і СРСР, кавалера орденів Леніна та «Знак пошани».

Михайло Іванович Котов був ботаніком у повному розумінні цього слова, – наполегливим дослідником природи, людиною, глибоко відданою науці, якій він присвятив своє життя, свої глибокі знання й енергію. Неабиякі здібності, незалежність суджень та оригінальність поглядів, принциповість, надзвичайна працелюбність, організаторський талант висунули Михайла Івановича до числа видатних діячів ботанічної науки.

Уже з перших кроків у науці виявилися широчінь і різнобічність його інтересів. Він був ученим широкого профілю, мав ґрунтовні знання не лише в галузі ботанічної науки, а й суміжних дисциплін, – географії, геології, кліматології тощо. Це визначило широту його підходів до вивчення багатьох наукових проблем, що стосувалися флористики, систематики рослин, ботанічної географії, геоботаніки, охорони природи, ресурсознавства, історії ботанічної науки. З ім'ям М.І. Котова в Україні, як і в колишньому СРСР, пов'язаний розвиток майже усіх напрямів ботанічних досліджень: охорона природи і створення заповідників, ботаніко-географічне районування території України й особливості формування та генезису її флори, систематичний склад адвентивних рослин і шляхи їхнього розповсюдження, вивчення корисних і перспективних для народного господарства рослин (каучуконосів, лікарських, ефіроолійних, жиролійних, кормових) тощо.

У галузі ботаніки Михайло Іванович почав працювати дуже рано: ще гімназистом брав участь у ботанічних поїздках і опрацюванні зібраного матеріалу під керівництвом професора В.І. Талієва, керівника ботанічних робіт Харківського Губернського Земства. Усе ж першим об'єктом його досліджень була ентомофауна, зокрема, лускокрилі, яким він присвятив три наукові праці.

Пізніше, будучи вже студентом фізико-математичного факультету природничого відділення Харківського університету, під впливом і разом із професором В.І. Талієвим, Михайло Іванович продовжував дослідження флори і почав збирати гербарій не лише в околицях Харкова, а й у найвіддаленіших від міста районах – під час відпустки за власний кошт, подорожуючи річками Курської та Харківської областей і вивчаючи переважно крейдянну флору середньої течії р. Оскол та її допливів.

Після закінчення Харківського університету (1922 р.) та аспірантури (1923–1927 рр.) Михайло Іванович працював спочатку спеціалістом-геоботаніком у різних комітетах Наркомзему УРСР, а згодом (з 1930 р.) – завідувачем відділу геоботаніки, рослинних ресурсів і гербарію Харківського університету (Інституту прикладної ботаніки, рослинництва, соцземлеробства – так у різні роки називався Харківський університет), а з 1938 р. й до останніх днів свого життя (за винятком евакуації у період Другої світової війни) його наукова робота була пов'язана тільки з однією установою – нинішнім Інститутом ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (детальніше – в автобіографії М.І. Котова, див. нижче).

У науковій і науково-організаційній роботі М.І. Котова важко вирізнити окремі періоди, бо ґрунтовні знання, логічне мислення, широка ерудиція, блискучий розум, унікальна організованість давали йому змогу одночасно й паралельно досліджувати різні аспекти й проблеми ботаніки – фундаментальні, прикладні, практичні, які стосувалися експедиційно-польових досліджень, геоботаніки, флористики, гербарної справи, систематики, природоохоронних питань і організації заповідників, ресурсознавства, керівництва відділом вищих рослин, ініціювання роботи Українського товариства охорони природи, Українського ботанічного товариства, активної участі в роботі інших товариств тощо. Все ж доволі умовно можна виділити декілька основних напрямів його творчої діяльності, на яких ми зупинимося далі.

Експедиційно-польові та геоботанічні дослідження. Коло регіонів, які дослідив Михайло Іванович дуже широке. Маршрути його більше 70 експедицій охоплювали не лише всю Україну, а простягалися в центральні області Росії, на Кавказ, до Уралу, Сибіру, Тянь-Шаню. Важко уявити хоча б рік у його свідомому житті без експедицій, виїздів у природу, численних гербарних зборів, негайного опрацювання зібраних матеріалів, їхнього детального

аналізу, підготовки публікацій, доповідей, напруженої науково-організаційної та громадської діяльності.

Михайло Іванович Котов провів, зокрема, геоботанічні дослідження крейдяних відслонень Святих Гір (Слов'янський район Донецької області; 1923 р.), долин допливів Дніпра: річок Інгулець (1925 р.) та Самари (1926 р.), допливу Південного Бугу – р. Інгул (1925 р.), долини р. Качі (1926 р.), земель меліоративного фонду узбережжя Сиваша (1927 р.), Причорноморських степів (1927 р.), комплексного вивчення Подолії, зокрема Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (1928 р.) та Тульчинського району Вінницької області (1929 р.), інвентаризації флори й рослинності степів Кінських заводів, Старобільщини (1930 р.) та земель по Дністру в межах Молдавської й Одеської областей (1931 р.), а також островів Азовського моря (1928 р.), багатьох районів Південного Криму, яйли Ай-Петрі, Ялти, Гурзуфа (1929–1931 рр.), а за межами України – Ширванського степу на Кавказі (1936 р.) тощо.

У 1933 році Михайло Іванович, як авторитетний флорист, був запрошений до участі в Українській урядовій науковій високогірній експедиції у південно-східну частину Центрального Тянь-Шаню. У складних і важких умовах високогір'я він проявив себе мужнім і витривалим мандрівником, а особливу прихильність усіх завоював неперевершеним знанням флори. Керівник експедиції М.Т. Погребецький, тепло згадуючи М.І. Котова, писав у своїй книзі: «розбуди Михайла Івановича серед ночі, покажи йому будь-яку рослину і він відразу скаже її латинську і російську назви». І дійсно, у знанні флори з Михайлом Івановичем мало хто міг суперничати.

Узагалі в експедиціях Михайло Іванович ніколи не надавав великого значення побутовим умовам. Головне для нього було охопити дослідженнями максимальну територію, зібрати якомога більше гербарію, провести вичерпні наукові дослідження, причому він ніколи не цурався самої «найчорнішої» роботи.

Михайло Іванович завжди прагнув до того, щоб в експедиціях брали участь учені різних спеціальностей; часто він працював у тісному контакті з геологами та ґрунтознавцями, що значною мірою визначило його глибоку переконаність у необхідності комплексного підходу до розв'язання ботанічних проблем. Він завжди намагався долучити до співпраці геологів, ґрунтознавців, ресурсознавців, фармацевтів, хіміків тощо.

Величезний фактичний флористичний та геоботанічний матеріал, зібраний під час експедиційно-польових обстежень території України та суміжних регіонів, став міцним підґрунтям для подальших наукових досліджень як самого Михайла Івановича, так і багатьох сучасних ботаніків, які проводять геоботанічний моніторинг різних типів рослинності та окремих регіонів України й зарубіжжя.

Михайло Іванович ніколи, за жодних обставин не втрачав наукового інтересу до геоботанічних, ботаніко-географічних і флористичних досліджень. Він, разом із Володимиром Івановичем Чопиком, у 1960 р. розробив оригінальне флористичне районування Українських Карпат у зв'язку з тим, що у «Флорі УРСР» для цього регіону була прийнята занадто загальна його схема. Пізніше, в 1966 р., він опублікував оригінальну класифікацію вертикального розподілу рослинності найвищого гірського масиву Болгарії – хребта Рила, яка базувалася на фактичному матеріалі, в тому числі й гербарному, зібраному ним під час туристичної ботанічної поїздки до цієї країни в 1958 р.

Гербарна справа, флористичні дослідження. Прекрасне знання флори стало потужною базою для поглибленого її вивчення. Уже під час геоботанічних експедицій Михайло Іванович не тільки проводив тематичні дослідження, але й розпочав спрямований збір гербарію для написання капітальних флористичних зведень і розв'язання питань флористики та ботанічної географії. Цей напрям його діяльності проходить червоною ниткою через усе його життя. Він добре розумів світове значення гербарію і всіляко намагався збагатити його.

Михайло Іванович дуже любив і цінував гербарій, завжди дбав, щоб флора України була представлена у фондах гербарію якнайповніше. В експедиціях він не обмежувався збиранням рослин, які потрібні були для його досліджень, а гербаризував багато інших, і рідкісних, і чимось цікавих, і самих звичайних, не забуваючи при цьому і про ті, що потрібні були іншим науковцям відділу та й Інституту. Він добре знав стан гербарних матеріалів, представленість у гербарії окремих таксонів і часто в експедиціях повторював: «Ніколи не забувайте про поповнення й поновлення гербарію. Ось, наприклад, по цьому виду дуже мало матеріалу, а зразків цього виду з даного району взагалі немає, а цього – пошкоджені жуками, і їх необхідно замінити новими. Збирайте і для фонду, і на обмін». Сам він так і робив і завжди привозив чимало гербарного матеріалу. Інколи ми намагалися обмежити кількість зборів, оскі-

льки це відбивалося на їхній якості, що дуже дратувало Михайла Івановича «Як ви не розумієте, яке щастя для ботаніка мати транспорт і не цінуєте можливість зібрати все, що становить інтерес для науки». На привалах Михайло Іванович вставляв на світланку і доки готувався сніданок, устигав обійти околиці й повернутися з повною папкою та великим букетом рослин, які негайно закладали в преси. Після цього він намічав маршрут і ми або працювали в даній місцевості, або він відсилав машину до місця наступної ночівлі, а ми пішки долали цю відстань, збираючи рослини, складаючи описи, фотографуючи. До речі, він надзвичайно цінував фотознімки рослин і ландшафтів, як документальний матеріал, а крім того, любив фотографуватися й сам. Усі фотографії, як і картотека власної бібліотеки та інша документація, були в нього в ідеальному порядку. Він мав декілька чималих альбомів, у яких усі фотознімки були підписані та розміщені за певною тематикою. Надвечір, після влаштування на новому місці, весь зібраний матеріал обов'язково закладали в преси (інколи це тривало до півночі) і Михайло Іванович брав у цьому активну участь. Повернувшись до Києва, він відразу ж визначав привезені рослини, лише зрідка заглядаючи у «Визначник» або інше флористичне зведення для уточнення, настільки добре він знав флору. Визначений гербарій він передавав лаборантам для подальшого оформлення. Найцікавіші зразки привезеного з будь-якої подорожі (робочої чи приватної) численного гербарію Михайло Іванович обов'язково негайно вливав у колекції Інституту ботаніки (часто сам, увечері, після роботи, незважаючи на зайнятість і вік), дублікати – надсилав на обмін до БІНу (нині Ботанічний інститут РАН, Росія) та багатьох інших установ.

Тепер у гербарії Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного (КН) у колекціях із флори України важко знайти хоча б одну папку, де були б відсутні збори Михайла Івановича. Його збори становлять більше 80 тисяч гербарних аркушів, що складає майже третину основних фондів гербарію України і є ваговою часткою наукової бази, на якій було створено «Флору УРСР» та інші флористичні зведення і монографії з систематики.

«Наш гербарій, – говорив Михайло Іванович кореспонденту газети «Молодь України» Г. Сухарьову (22.01.1971), – часто називають «музейною рідкістю». Що ж, це дійсно дуже цінний історичний документ, який не можна було б відновити, коли б він раптом зник. Але, якщо музей – це тільки демонстрація колекцій, то герба-

рій – величезний науковий фонд для досліджень багатьма біологами, фізіологами, лікарями. Це науковий центр систематизації рослин не лише для радянських учених, а й для фахівців усіх континентів світу. Частими гостями тут бувають науковці Австралії, Англії, Індії, Канади, Нової Зеландії, Польщі, США, Угорщини, Чехословаччини, Японії тощо».

Визначальним етапом у науковій роботі Михайла Івановича стала підготовча праця щодо створення «Флори УРСР», яка була розпочата харківськими ботаніками майже одночасно з колективом київських систематиків під керівництвом академіка О.В. Фоміна.

Михайло Іванович брав активну участь у визначенні принципів побудови «Флори УРСР» і складанні її першого тому, виданого в Харкові 1935 р. Він разом з О.В. Фоміним, Є.М. Лавренком, Г.Г. Маховим і Д.Г. Віленським розробляв ботаніко-географічне районування території України. За керівництва М.І. Котова було складено детальну географіку кожного виду на підставі карт, на які були нанесені всі відомі місцезнаходження аборигенних рослин на території України за матеріалами літературних, рукописних і почасті гербарних даних. Крім того, для цього видання він склав діагнози родів *Picea* L., *Abies* L. і *Larix* L.

Неможливо переоцінити вклад М.І. Котова у створення «Флори УРСР», яка продовжувала видаватися в Києві. Після повернення з евакуації до Києва, в 1944 р., він як завідувач відділу вищих рослин виконав величезну організаційну роботу щодо проведення експедицій, упорядкування гербарію Інституту і написання «Флори УРСР». Починаючи з четвертого тому й до дванадцятого включно, Михайло Іванович був незмінним провідним автором цього видання, редактором чи членом редколегії окремих томів. Працюючи над «Флорою», він відзначився не лише як видатний фахівець, але й як талановитий організатор, котрий зумів зібрати і згуртувати колектив систематиків, спрямувати його зусилля на розв'язання першочергових проблем, що допомогло в рекордно короткі строки створити багатотомну флору (10 післявоєнних томів за 20 років), яка одержала високу оцінку ботанічної громадськості й була відзначена Державною премією УРСР (1969 р.). Для цього видання він повністю опрацював 27 великих родин (окремі зі співавторами), дві триби та 10 складних і критичних родів із інших родин. Списки опрацьованих таксонів для «Флори УРСР» та інших флористичних видань України наведено нижче.

Багато критичних таксонів Михайло Іванович опрацював також для «Визначника рослин УРСР» (1950) – 23 родини й роди *Dasifora*, *Comarum*, *Potentilla* з *Rosaceae* (співавтор – Є.Д. Карнаух); для «Визначника рослин України» (1965) – 35 родин, а також 30 родів із *Compositae* та 10 родів із *Rosaceae*; для «Визначника рослин Українських Карпат» (1977) – 18 родин, а також роди *Comarum*, *Pentaphylloides*, *Potentilla* (усі *Rosaceae*) і *Taraxacum* та *Hieracium* (*Compositae*); для «Определителя высших растений Украины» (1987) – 11 родин, а також *Artemisia*, *Taraxacum*, *Hieracium* (усі *Asteraceae*), *Thymus* (*Lamiaceae*), *Brassicaceae* (крім *Alyssum*), *Salicaceae* (крім *Salix*), *Potentilla* (*Rosaceae*); для «Флоры Европейской части СССР» (1979) – *Brassicaceae* в межах Східної Європи (детальніше наведено нижче).

У роки Другої світової війни під час евакуації в м. Уфу М.І. Котов не припинив ботанічні дослідження. Він вивчав флору Башкирії, розробив її ботаніко-географічне районування, був ініціатором та провідним автором (опрацював 39 родин) «Определителя растений Башкирской АССР» (1966), який також відзначений урядовою нагородою Башкирської Автономної Республіки.

Останні роки своєї праці в Інституті ботаніки Михайло Іванович очолював роботу над «Определителем высших растений Украины» і, як завжди, виконував не лише величезний обсяг систематичних опрацювань різних таксонів, але й постійно стежив за роботою інших авторів, консультував, допомагав правильно інтерпретувати одержані результати, виправляв і доповнював їхні рукописи. На жаль, йому не судилося побачити опублікованою цю працю, бо «Определитель» вийшов друком уже після його смерті.

Вивчаючи флору будь-якої місцевості, Михайло Іванович ніколи не обмежувався простою інвентаризацією, а висвітлював різні аспекти її структури, генезису, зв'язків із флорами інших регіонів. Всеохоплюючі спостереження в природі стали основою оригінальних, теоретично ним обґрунтованих у численних працях, наукових висновків. Широко відомі його роботи з історії флори Криму, Карпат, Лісостепу України.

Михайла Івановича завжди цікавили проблеми ботанічної географії. Він вивчав походження флори кам'янистих відслонень України, гірських соснових борів, генезис солонцево-солончакового комплексу в Закавказзі, генетичні зв'язки високогірної флори Українських Карпат із флорами гір Західної Європи,

Кавказу, Азії, досліджував реликтовий елемент у високогірній флорі південної частини Центрального Кавказу, реликти та ендеми рівнинної частини України і Криму. Особливо багато робіт Михайло Іванович присвятив питанням походження та розвитку флори Криму. Його висновки часто відзначалися оригінальністю і не завжди приймалися однозначно.

Розвиток досліджень видів адвентивних рослин, бур'янознавство. З ім'ям Михайла Івановича Котова пов'язане розгортання вивчення адвентивної фракції флори України. Він є автором першого списку видів адвентивної флори України. М.І. Котов одним із перших оцінив адвентизацію флори і фауни як важливу біогеографічну проблему, всебічно досліджував видовий склад, шляхи та способи міграції, динаміку ареалів і походження видів адвентивних рослин. Незважаючи на те, що його праці з цієї тематики не були першими в нашій країні, але, на відміну від інших, він, із властивою йому проникливістю, відразу ж зрозумів значення і багатогранність цього процесу. Михайло Іванович належить до засновників даного напрямку досліджень в Україні, оскільки ще в молоді роки звернув увагу на особливості поширення адвентивних видів. У своїй праці «Адвентивна рослинність України» (1928) він доводив, що це не випадкові знахідки, а явище, яке вже охопило всі континенти і є важливою проблемою ботанічної географії і навіть біогеографії, оскільки причини розселення рослин і тварин внаслідок господарської діяльності людини взагалі однакові. Вже тоді він наголошував на тому, що адвентизація флори та фауни відбиває економічні умови часу і має глибоке наукове значення. Праці Михайла Івановича про шляхи ті способи міграції занесених рослин, динаміку їхніх ареалів, видовий склад і походження стимулювали розвиток досліджень адвентивної флори. Протягом усього життя Михайло Іванович постійно цікавився адвентивною флорою, йому належить кілька знахідок нових занесених рослин, зокрема *Amaranthus blitoides* S. Watson, *Collomia linearis* Nutt., *Gypsophila scorzonrifolia* Ser., *Ambrosia aptera* DC., *Oenothera* L. (9 видів), *Leavenworthia torulosa* A. Gray (новий рід і вид).

У полі зору Михайла Івановича завжди були також питання вивчення бур'янів. Він постійно цікавився цією групою рослин і залучав до їхнього дослідження не лише флористів, а й фахівців, добре обізнаних із біологією бур'янів та заходами боротьби з ними, що значною мірою підвищувало практичну цінність таких досліджень. Більше того, в 1965 р. він виступив із пропозицією органі-

зувати «службу флористики», яка б на місцях стежила за появою та розселенням нових бур'янових рослин, а також за вимиранням реліктових і рідкісних рослин, обумовленого, як він вважав, господарською діяльністю людини.

Критико-систематичні дослідження, родина Cruciferae (Brassicaceae). Робота над «Флорою» уже із самого свого початку стимулювала поглиблене монографічне опрацювання окремих родин і з часом інтереси Михайла Івановича все більше спрямовувалися на систематику окремих таксонів. Серед них хрестоцвіті займають особливе місце. Саме цю – одну з найбільших і критичних родин флори України – Михайло Іванович обрав об'єктом своєї докторської дисертаційної роботи.

Докторську дисертацію «Семейство крестоцветные (Cruciferae) флоры УССР» Михайло Іванович Котов захистив 20 травня 1940 р.

У вступній частині праці він зазначив, що хрестоцвіті досліджував протягом 1916–1938 рр. під час численних експедицій і подорожей по всій території України та опрацювання багатьох гербарних колекцій, зокрема тих, що зберігалися в Харкові, Києві, Херсоні (гербарій Й. Пачоського), Одесі, Ленінграді тощо.

У дисертації М.І. Котов навів для флори України (в адміністративних межах того часу) 55 родів і 145 видів (без видів культивованих рослин, що здичавіли). Автор взяв за основу нову, нещодавно опубліковану систему А. Наяек, а також використав пізнішу обробку хрестоцвітих О.Е. Schulz і власний доробок. Він, зокрема, збільшив кількість триб: змінив таксономічний ранг підтриби *Sisymbriinae* та *Erysiminae*; рід *Alliaria* Scop. переніс до триби *Sisymbrieae* і виділив його в окрему підтрибу, а рід *Arabidopsis* Heunh. (підтриба *Cardamininae*) розташував у трибі *Sisymbrieae* і розглядав у складі однойменної підтриби; у трибі *Alysseae* скасував підтрибу *Brayinae*, рід *Chorispora* R. Br. ex DC. переніс до підтриби *Hesperidinae*; з підтриби *Raphaninae* виокремив підтрибу *Cakilinae* DC. emend. Schulz.

У розділі «Конспект семейства» М.І. Котов навів морфологічну характеристику родини, діагностичні ознаки усіх надвидових таксонів (триб, підтриб, родів, секцій), інвентарні описи та синоніми видів і видозмін, вказав їхні місцезростання, поширення у межах України (дуже детально, з цитуванням колекторів), у СРСР і загальне, а також подав описи усіх нових видів і підвидів, нещода-

вно описаних ним та іншими авторами з території України, зокрема, *Alyssum tortuosum* Waldst. et Kit. ex Willd. subsp. *Cretaceum* Kotov, *A. savranicum* Andr. subsp. *borysthenticum* Kotov, *Erucastrum cretaceum* Kotov, *Lepidium borysthenticum* Kleopov, *L. syvaschicum* Kleopov, *Syrenia talijevii* Klokov, *S. ucrainica* Klokov, *S. dolichophylla* Klokov, *Rorippa hybrida* Klokov. Характерна особливість цієї праці Михайла Івановича – уперше виконані для усіх видів *Brassicaceae* України поглиблені географічний, генетичний і еколого-фітоценотичний аналізи. Це дало змогу автору виявити особливості поширення хрестоцвітих, визначити ступінь насиченості видами різних флористичних областей і провінцій України, з'ясувати генетичні зв'язки, походження та основні шляхи міграцій тих видів, що ростуть на території України, – в минулому та на час виконання дисертаційної роботи.

Велика зацікавленість М.І. Котова хорологічним аналізом хрестоцвітих була цілком зрозумілою, бо наприкінці 19-го, на початку 20-го століть в Європі широко розгорнулися дослідження проблем ботанічної географії рослин, зокрема тих, що стосувалися з'ясування меж природних областей і регіонів, походження та особливостей формування окремих регіональних флор, розробки принципів ботаніко-географічного районування різних територій і підходів до класифікації елементів флори тощо. Такі роботи проводилися і в Україні. Так, як уже зазначалося, Комісія при ботанічній секції Сільськогосподарського наукового комітету України, до складу якої увійшли Д.Г. Віленський, М.І. Котов, Є.М. Лавренко, Г.Г. Махов та О.В. Фомін, уже в 1925 р. розробила одне з перших ботаніко-географічних районувань території України. Пізніше карта ботаніко-географічних районів України була опублікована і прийнята як стандарт при написанні «Флори УРСР» та інших флористичних праць.

Активна участь у проектах щодо ботаніко-географічного та геоботанічного районування України і були тим базисом, який Михайло Іванович застосував для хорологічного аналізу хрестоцвітих. Він використав новітні на той час уявлення про чотири основні категорії елементів флори – географічний, генетичний, міграційний та історичний і на цій основі виділив новий тип геоелемента – Середньоазійський пустельний, який Ю.Д. Клепов не відрізняв від Туранського (Арало-Каспійського), а в межах Номадійського типу – виокремив Сивашський підтип. М.І. Котов вважав, що динаміка

сучасних ареалів видів, насамперед бур'янів, а також дані про міграції рослин у минулому, не дозволяють обмежуватися лише географічним аналізом видів. Для всебічного їхнього дослідження необхідно, крім географічного, виконувати й генетичний аналіз, який об'єднує види зі спільним походженням. На той час генетичний елемент використав тільки М.А. Буш, аналізуючи хрестоцвіту «*Flora caucasica-cratica*», а для хрестоцвітих флори України його вперше застосував Михайло Іванович, присвятивши цьому питанню один із розділів («Географический и генетический анализы») своєї дисертації. Враховуючи різне підґрунтя та неоднакові принципи виділення географічних і генетичних елементів, Михайло Іванович виконав обидва аналізи і, порівнявши отримані результати, зробив висновок, що використання генетичних елементів більше придатне для систематичних і флористичних досліджень, порівняно з геоелементами. Досліджуючи характер поширення хрестоцвітих на території України, М.І. Котов велику увагу приділив осі затропічного барометричного максимуму, яка є природною межею Лісостепової та Степової зон (лінія Дубосари, Ананьїв, Кірово, Кременчук, Полтава, Зміїв, Чугуїв, Вовчанськ) і відіграє помітну роль в обмеженні поширення рослин. Автор з'ясував, що на території України бореальні й європейські види хрестоцвітих не переходять цю вісь із півночі, а якщо й переходять, то стають рідкісними і трапляються переважно в інтразональних умовах – по долинах річок, балок, тобто ростуть на вологіших місцях. Південні види родини – або не перетинають названу лінію з півдня, або також стають рідкісними і ростуть на схилах південної чи східної експозицій, тобто на сухіших місцях. Названу лінію з півночі не перетинають (за даними М.І. Котова) тільки три види (*Cardamine umbrosa* Andr. ex DC. = *Cardamine flexuosa* With., *Teesdalia nudicaulis* (L.) W.T. Aiton та *Draba sibirica* L.), а з півдня – 29 видів *Brassicaceae*. Михайло Іванович показав, що в поширенні хрестоцвітих на території України важливе значення мають також височини, як рефугіуми, де могли уціліти стародавні реліктові види, а також ріки. За даними М.І. Котова, найлегше перетинають різні бар'єри бур'янові види *Brassicaceae*.

Загалом, на основі виконаних географічного та генетичного аналізів, М.І. Котов установив, що серед хрестоцвітих флори України відсутні бореальні елементи, а в Понтичній області наявні тільки дев'ять видів родини, зокрема, *Arabidopsis toxophilla* M. Vieb.,

Rorippa brachycarpa (C.A. Mey.) Hayek, *Isatis costata* C.A. Mey. та ін. Тільки на Лівобережжі Дніпра ростуть, наприклад, *Arabis pendula* L. і *Capsella orientalis* Klok., а на Правобережжі (не поширюються на лівий берег) – *Sisymbrium irio* L., *Alyssum savranicum* Andrz., *Cardamine hirsuta* L.

Окремий розділ дисертації («Екологический анализ») Михайло Іванович присвятив еколого-фітоценотичним дослідженням. Він уперше визначив, що на території України хрестоцвіті входять до складу 10 груп фітоценозів, серед яких найбільша за кількістю видів (перше місце, 66 видів) група бур'янових рослин, а найменшою за чисельністю є група приморських солончаків, – включає всього три види. Особливу увагу М.І. Котов приділив екології бур'янових хрестоцвітих, які класифікував за часом занесення на територію України (з появою людини, пізніше та останнім часом, переважно шляхом розповсюдження залізничним транспортом), за типом генетичного елемента (відніс до 8 типів генетичних елементів) і за умовами місцезростань (виділив чотири категорії: забруднюють посіви, ростуть поблизу доріг і житла, рослини смітників (рудеральні) та ті, що ростуть на залізничних насипах). Михайло Іванович уперше визначив, що бур'янові хрестоцвіті мігрували на територію України з восьми основних центрів. Найбільша їхня частка має середземноморське походження, значно менша – європейське, зовсім невелика – азійське. Північно-американські рослини (на той час тільки *Lepidium densiflorum* L.) з'явилися зовсім недавно і потрапили в Україну через Європу. Уже в 1938 р. Михайло Іванович на основі аналізу особливостей поширення *Sisymbrium volgense* M. Bieb. ex E. Fourn. і *Rapistrum perenne* (L.) All. дійшов висновку, що ці види активно розширюють свій ареал у західному напрямку й саме через Україну потрапили в Західну Європу. Також автор уперше розглянув «Местоположение семейства во флоре УССР» і показав місце родини у флорі України (третє, уступає лише складноцвітим і злакам), навів розподіл хрестоцвітих за флористичними областями та провінціями, показав флористичну насиченість хрестоцвітими різних природних (ботаніко-географічних) районів України.

У розділі «Химическая характеристика и практическое значение» автор підкреслив, що хрестоцвіті відзначаються великим вмістом різноманітних за хімічним складом ефірних олій і жирних кислот (ерукової та бехенової) й уперше розглянув фізіолого-

біохімічні особливості рослин як діагностичні ознаки, котрі можна використовувати для з'ясування філогенетичних, систематичних і таксономічних питань. Зазначимо, що хемотаксономія, як окремий напрям систематики рослин, розпочала розвиватися лише у 50-60 роках 20-го століття, тобто майже через 20 років після того, як М.І. Котов використав біохімічні ознаки для встановлення віку хрестоцвітих. Спираючись на дані біохіміка С. Іванова щодо повільного протікання рослинного хімізму, з одного боку, і великої різноманітності жирних кислот у цій родині, з іншого, він вважав, що хрестоцвіті треба відносити до дуже давніх родин.

У цілому, багато даних, наведених у докторській дисертації М.І. Котова, не втратили своєї цінності і в наш час.

Здобутки своєї дисертаційної праці Михайло Іванович використав як основу, опрацьовуючи родину *Brassicaceae* для цілої низки систематичних і флористичних праць, першими з яких були «Визначник рослин УРСР» (1950), «Флора УРСР» (1953) (обидві з нинішніми західними областями і Карпатами) та «Визначника рослин України» (1965).

Усього Михайло Іванович описав 40 нових для науки видів судинних рослин (наведені нижче), знайшов численні нові види у флорі України та СРСР, а також виявив багато нових місцезнахождень видів і значно доповнив характеристику таксонів різного рангу досліджуваних флор, загалом.

Природоохоронна справа, організація заповідників в Україні. М.І. Котов стояв біля самих витоків організації різноманітних заходів щодо охорони природи в Україні.

Розвиток природоохоронного напрямку, а саме захист пам'яток природи у нашій державі, припадає на початок 20-го століття. Перші товариства з охорони природи виникли в 1910 (Хортицьке) і в 1911 (Харківське) роках. Михайло Іванович ще будучи студентом, разом із А.А. Янатою, брав участь у заснуванні заповідника «Асканія Нова». У 1921 р. він був секретарем оргкомітету по створенню цього заповідника, а з 1922 р. працював в Українському комітеті з охорони природи (з 1934 р. – заступник Голови); в 1927 р. виступив із пропозицією організувати заповідник «Святі Гори», а згодом і багатьох інших.

Важливим також є внесок М.І. Котова у формування та роботу Українського товариства охорони природи (УТОП), членом якого він був усе своє життя. Спочатку, в 1945 р., Михайло Іванович

входив до складу ініціативної групи науковців і представників уряду під головуванням академіка АН УРСР Б.І. Чернишова по створенню УТОП, пізніше брав активну участь в організаційній роботі, зокрема в розробці статуту товариства, циклу тематичних лекцій, формуванні ботанічної секції, яку він очолював у 1951 р. На першому республіканському з'їзді УТОП (1953 р.) виступив із доповіддю про заповідники природи в УРСР, а в 1956 р. разом із С.С. Харкевичем окреслив завдання ботаніків у справі охорони природи в Українській РСР на сторінках «Українського ботанічного журналу». Михайло Іванович був членом Ради Президії УТОП (з 1953 р.), одним із авторів закону «Об охроне природы в Украинской ССР» (1955 р.). Він постійно піклувався про організацію заповідників, порушував питання про їхнє створення в Карпатах, на Поліссі, в Криму (Кара-Даг), на Дністрі, в Кременецьких горах, у Провальському степу, тощо. У 1962 р. М.І. Котов опублікував перший в Україні список найрідкісніших видів (39), які потребують охорони, й запропонував шляхи їхнього збереження, зокрема вирощування рідкісних ендемічних і реліктових видів у ботанічних садах.

Ресурсознавство. Михайло Іванович приділяв багато уваги вивченню рослинних ресурсів України. У 1929–1931 рр. він вивчав каучуконоси Південного берега Криму та відкрив новий вітчизняний каучуконос – крим-сагіз (*Taraxacum hybernum* Steven) і разом з В.І. Черкасовим довів його придатність для одержання каучуку. Пізніше вид культивували. На той час цей каучуконос відіграв значну роль у народному господарстві, а ім'я вченого було занесено до Почесної книги ВДНГ СРСР. М.І. Котов виявив нову цінну посухостійку кормову трав'яну рослину – люцерну прямостоячу й описав її як новий для науки вид – *Medicago erecta* Kotov. Михайло Іванович досліджував також лікарські, ефіроолійні, дубильні, прядильні та інші корисні рослини. У 1936 р. – показав також можливість використання солянок *Halocnemum strobilaceum* M. Bieb., *Halostachys caspica* (Pall.) C.A. Mey. ex Schrenk та *Kalidium caspicum* (L.) Ung.-Sternb. як сировини для контактних інсектицидів. У 1949–1950 рр. проводив разом із Ф.О. Гринем велику дослідницьку роботу щодо формування асортименту дерев і кущів для створення лісозахисних смуг і в 1953 р. опублікував добір деревних порід для лісосмуг усіх ботаніко-географічних регіонів України.

Усі наукові роботи М.І. Котов намагався проводити спільно зі своїми співробітниками, а також ученими інших спеціальностей

– дендрологами, біохіміками, фармакологами, хіміками тощо. Підготовлені під його керівництвом зведення по різних групах корисних рослин дуже допомогли робітникам фармацевтичної промисловості, сільського й лісового господарств, а зведення по лікарських рослинах та методичні розробки щодо їхнього збору під час війни були основними посібниками при заготівлі лікарської сировини на Південному Уралі.

Науково-організаційна робота. З ім'ям професора М.І. Котова пов'язаний довгий і плідний період діяльності відділу вищих рослин Інституту ботаніки, який ознаменувався виходом у світ, як ми уже зазначали, не лише «Флори УРСР», а й багатьох інших колективних монографій високої наукової вартості, таких як «Визначник рослин УРСР» (1950, відзначений Державною премією СРСР у 1952 р.), «Визначник рослин України» (1965) – перше зведення флори України в сучасних адміністративних межах держави, «Визначник рослин Українських Карпат» (1977), «Бур'яни України» (1970), серія монографій з різних груп корисних рослин тощо.

Загалом за 30 років його діяльності на посаді завідувача відділом вищих рослин Інституту ботаніки під його керівництвом і за його безпосередньою участю було видано 15 колективних монографій (10 томів «Флори», 6 визначників (1941, 1946, 1950, 1965, 1970, 1977)) та одну (визначник) підготовлено до друку.

У цій сфері діяльності Михайла Івановича яскраво проявилася притаманна йому інтуїція у виборі актуального напрямку досліджень, а також відчуття колективізму та вміння поступатися власними інтересами на користь виконання тих завдань, які він вважав більш корисними і необхідними для науки та суспільства в даний період. Високо цінуючи глибокі монографічні праці з систематики, Михайло Іванович не замикався в колі своїх власних інтересів. Він розумів наскільки важливо якнайповніше опрацювати всю флору України й донести всі відомості до широких верств ботаніків, а також дуже багато часу приділяв організації досліджень по вивченню флори України, створенню флористичних зведень, посібників, які б стали базою для розвитку різних напрямів науки, а також сприяли підготовці молодих спеціалістів. Таке ставлення до колективної праці живило організаторський талант вченого і забезпечувало злагоджену діяльність колективу. Досягав він цього насамперед власним прикладом, відданістю спільній справі. Будучи дуже добрим до всіх своїх колег, Михайло Іванович був надзвичайно

вимогливим до себе. Можливо, саме тому співробітники відділу ніколи не зловживали його добротою і навіть боялися його, хоча він і не захоплювався адмініструванням. Михайло Іванович ніколи не контролював прискіпливо своїх співробітників, але завжди добре знав, у якому стані доручена ним справа і яка допомога потрібна кожному з них.

Глибоке знання флори та відповідної літератури, феноменальна пам'ять робили Михайла Івановича небезпечним супротивником у наукових дискусіях, але критика його завжди була доброзичливою. Довівши свою правоту, він відразу ж поспішав на допомогу недавньому опоненту, надавав консультації, поради, приносив потрібні книги та інші матеріали. І головне – розходження в поглядах на те чи інше питання ніколи не переносив на особисті стосунки.

Свою багатогранну наукову діяльність учений поєднував із активним громадським життям. Він входив до складу Вченої ради Інституту ботаніки, спеціалізованих учених рад по захисту дисертацій, редколегії «Українського ботанічного журналу», неодноразово займав керівні пости в Українському ботанічному товаристві, був у складі його Президії, протягом багатьох років керував секцією флори і рослинності та секцією охорони природи, брав активну участь в організації з'їздів, конференцій, нарад, належав до дійсних членів Всесоюзного ботанічного та багатьох інших наукових товариств. Виступаючи на різних форумах, він завжди висвітлював і підкреслював вклад українських ботаніків у розвиток ботанічної науки. Михайло Іванович ніколи не був байдужим до питань, що обговорювалися на засіданнях Ученої ради, захиста дисертацій чи зборах відділу. Виступав пристрасно, емоційно, аргументовано, слова не встигали за думками, тому виступ часом був хаотичний, часом пересипаний занадто оригінальними висловлюваннями, але, незважаючи на форму викладу, в ньому завжди було раціональне зерно. Прекрасне знання літератури, особлива пам'ять, аналітичні здібності – робили його серйозним опонентом.

Його особисті доповіді здебільшого відзначалися оригінальними думками, які сприймалися часом неоднозначно. Тоді він гаряче відстоював свої погляди, наводячи на їхній захист нові й нові аргументи як із літератури, так і з власних спостережень. Перекопати його було важко, але вже після доповіді, обмірковуючи думки опонентів, він, врешті-решт, враховував деякі з них, якщо визнавав їх слушними.

Важливе значення він надавав редакторській роботі, рецензуванню дисертацій, численних монографій, наукових статей, до яких ставився надзвичайно відповідально, ретельно переглядав рукописи і, зробивши зауваження, тут же пояснював автору, як виправити помилки. Працюючи з останнім «Определителем...», він іноді переписував цілі сторінки, а потім відсилав їх автору на узгодження і доробку.

Перу Михайла Івановича належить також низка біографічних статей, зокрема присвячених таким видатним зарубіжним і вітчизняним ботанікам, як В.І. Талієв, Г.І. Танфільєв, М.А. Буш, В.М. Сукачов, О.Г. Гумбольдт, Є.М. Лавренко, В.Л. Комаров, А.І. Барбарич, Г.І. Білик, М.М. Гришко, Б.К. Шишкін, М.М. Ільїн, А.М. Краснов, В.Г. Аверін тощо.

Підготовка наукових кадрів. Михайло Іванович завжди мав аспірантів. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації Г.О. Кузнецова, В.І. Чопик (пізніше також захистив докторську дисертацію), В.В. Протопопова (нині докт. біол. наук), Т.Я. М'якушко, Г.Т. Шимкус, С.С. Морозюк (Смолко), О.П. Мринський, Г.І. Хархота, А.П. Ільїнська; виконували наукові роботи Н.Г. Глаголева, Н.П. Лоскот та інші.

Михайло Іванович виступав проти надмірного опікування аспірантів. Він вважав, що наставник повинен виховувати самостійного науковця, сформувавши його науковий світогляд, разом із ним розробити план досліджень, навчити бачити, аналізувати та осмислювати факти, а все інше аспірант повинен робити сам, лише в скрутних випадках консультуючись із керівником. Таке ставлення він, як завжди, висловлював дуже образно: «Аспірант не повинен ходити в коротких штанцях до старості». Проте він постійно стежив за роботою своїх аспірантів і час від часу запрошував їх до свого кабінету на бесіду, щоб з'ясувати, в якому стані дисертація і вчасно допомогти або влаштувати «рознос», якщо аспірант робив щось не так. До наукових робіт Михайло Іванович ставився надзвичайно вимогливо. Жодна стаття, навіть тези, «не виходили» з відділу без детального обговорення. Сам він задавав багато питань, перевіряв, чи використано всю необхідну літературу, робив слушні зауваження. Особливо діставалося аспірантам, але його критика завжди була доброзичливою, незважаючи на різкість висловлювань. Після засідання він запрошував доповідача до свого кабінету, пояснював причину помилок, давав необхідну літературу. Якщо потрібна була допомога, він охоче ходив з аспірантами на

екскурсії, їхав з ними в експедиції (бо в ті часи експедиційні машини обслуговували тільки науковців).

Особистість Михайла Івановича. Михайло Іванович не займався наукою, а жив нею – це була пристрасть, яка поглинала його цілком. Він завжди був сповнений енергії, наукових ідей, творчих задумів.

Взагалі він був незвичайною, яскравою особистістю. Михайло Іванович був дуже довірливою людиною, може тому, що сам ніколи не говорив неправди. А найхарактерніша його риса – надзвичайна принциповість. Жодні обставини не могли змусити його відмовитися від свої поглядів або промовчати, зайняти позицію невтручання. З будь-якого питання він мав власну думку і відстоював її, незважаючи на наслідки. За вдачею він був запальною людиною і, гарячуючи, часом висловлював своє незадоволення досить емоційно, не вибираючи слів. Але згодом, заспокоївшись, він підходив до того, хто розгнівав його, і зніяковіло дивлячись убік говорив: «Вибачте, я погарячкував» і відразу радив, як виправити ситуацію. Такі випадки йому вибачали за його прямоту, щирість і правдивість, тому що знали – він нічого не робить підступно, не тримає каменя за пазухою, має сміливість говорити те, що думає, всім, незважаючи на посади. На засіданнях відділу нерідко виникали гарячі суперечки між Михайлом Івановичем та Михайлом Васильовичем Клоковим унаслідок різного «бачення» якихось наукових питань. Проте це було лише відстоюванням власної думки; на їхні дружні стосунки це не мало жодного впливу. Після взаємних емоційних звинувачень у некомпетентності, нерозумінні проблеми, після роботи вони разом пили чай і грали в шахи. До речі, Михайло Іванович був чудовий шахіст. Виграти партію шахів у нього було нелегко. Крім того, він сам складав шахові задачі й друкував їх у журналах, також як і відповіді на такі інших авторів.

Михайло Іванович мав виняткову пам'ять. До нього часто зверталися з різними проханнями, на які він давав чіткі та інформативні відповіді. Пам'ятаю (В.В. Протопопова) як під час аспірантури я ніяк не могла знайти ініціали колектора одного з перших зразків амброзії полинолистій і ніхто зі співробітників не міг пригадати, хто це був. Коли ж я звернулася до Михайла Івановича, він миттєво назвав ім'я та по-батькові цього колектора й зауважив, що це не «він», а «вона» – співробітниця дослідної станції, а також пригадав назву, рік і випуск дуже старого журналу, в якому було опубліковано невелике повідомлення про цю знахідку. Навіть такі дрібниці зберігалися в його пам'яті.

Ще одне захоплення Михайла Івановича – книги. Літературу з ботаніки та суміжних дисциплін він колекціонував і вважав, що ботанікам потрібні знання і з географії, і геології, і ґрунтознавства. Усі ці галузі науки, як і праці з систематики, флористики, геоботаніки, екології, палеоботаніки, ресурсознавства, охорони природи, історії науки тощо були широко представлені в його власній бібліотеці, яку він збирав усе життя і тримав в ідеальному порядку. Раз або два рази на тиждень Михайло Іванович обходив книгарні й купував усе, що привертало його увагу. Якщо у книзі були нові погляди, класифікації, методики або обговорювалися важливі проблеми, він купував декілька екземплярів і дарував їх своїм аспірантам та молодим співробітникам. Він постійно вимагав від своїх учнів: «Читайте якомога більше, обмірковуюйте, аналізуйте прочитане і прагніть до самостійних суджень і висновків».

Особливо різко й непередбачувано Михайло Іванович реагував на образи, нікому не дозволяючи принизити свою гідність. Запам'ятався такий випадок. В експедиції у черговому містечку, в околицях якого ми працювали, потрібно було відмитити відрядження. Михайло Іванович робив це завжди сам. Дошило, по дорозі довелося «визволяти» машину з багна, тому вигляд у всіх був досить нерепрезентабельний. До кінця робочого дня лишалося дуже мало часу, і Михайло Іванович, незважаючи на поради переодягтися, в білому, «забрюханому» брудом костюмі та солом'яному брилі з обвислими від дощу полями, пішов до райкому, взявши мене з собою (В.В. Протопопову). Там до нас поставилися підозріло й почали відправляти з кімнати в кімнату. Нарешті Михайлові Івановичу це набридло, він знайшов кабінет начальника і, незважаючи на опір секретарки, рішуче відкрив двері. Він навіть не встиг вимовити й слова, як хазяїн кабінету, вражений таким вторгненням, досить грубо крикнув: «Хто Ви такий? Негайно звільніть кімнату!». І тут Михайло Іванович вибухнув! «Хто я такий?» – нервово перепитав він, рвучко відкриваючи польову командирську сумку, яка завжди висіла у нього на плечі, – «Я професор!» – на стіл полетіло відповідне посвідчення, – «Я доктор біологічних наук!» – полетіло друге, – «Я Заслужений діяч науки!» – третє. Збентежений керівник підвівся і намагався заспокоїти Михайла Івановича: «Вибачте, шановний професоре, вибачте». Але марно – на стіл летіли інші документи – «Я лауреат Державної премії! Я керівник експедиції Інституту Академії наук! І в мене немає часу сидіти під ва-

шими дверима». Відрядження були оформлені миттєво. Михайло Іванович, заспокоївшись, вибачився, як завжди. Вони потиснули один одному руки, а коли ми вийшли, то він задоволено сказав мені: «Бачите, як ми добре впоралися: усе встигли без усіляких ваших переодягань і, головне, можемо їхати далі без затримки».

Непрактичність і неприспосованість Михайла Івановича в усьому, що було поза наукою, вражали. Природа була для нього відкритою книгою, а от побутова техніка, дрібниці повсякденного життя – це були речі за сімома печатками. Навіть у молоді роки він був безпомічним при вирішенні навіть найбільш звичайних справ. Керівник Тянь-Шанської експедиції М.Т. Погребецький, відзначаючи мужність і витривалість Михайла Івановича під час роботи у важких і небезпечних гірських умовах, згадує, що, незважаючи на свою феноменальну пам'ять, він ніяк не міг запам'ятати назву «вудила», не міг навчитися загнуждувати коня, і кожного ранку просив: «Покладіть, будь ласка, цю залізяку моїй коняці до рота».

Організувати роботу, накреслити план дій, забезпечити їх виконання він умів легко і просто, але найзвичайнісіньким побутовим речам не міг дати ради. Ось хоча б такий випадок. Після роботи я (В.В. Протопопова) друкувала на машинці свою статтю. Із кабінету вийшов дуже засмучений Михайло Іванович «Так не пощастило, – з досадою сказав він, – хотів закінчити рецензію, але не працює лампа і ручка зіпсувалася». Я запропонувала йому свою допомогу. Він безнадійно махнув рукою, але заперечувати не став. Як я й передбачала, всі неполадки вдалося легко усунути: в ручку набрати чорнила і ввімкнути до електромережі перемикач, до якого була підключена лампа. Михайло Іванович щиро здивувався моїм успіхам і захоплено оцінив їх: «Яка ж Ви талановита! Та ще й друкуєте».

Михайло Іванович був людиною обов'язку. Він навіть у думках не міг припустити, що можна не виконати взятих на себе зобов'язань. Навіть в екстремальних ситуаціях він не зраджував своїм принципам. Один такий випадок, коли йому знадобилася вся сила волі, щоб перемогти горе заради важливої суспільної справи, трапився на Всесоюзному з'їзді ботанічного товариства, який відбувався в Києві. Так сталося, що напередодні його доповіді про результати досліджень останніх років, нагальних проблем і перспектив ботанічної науки в Україні, пішла з життя його дружина, яку він дуже любив. Єфімія Данилівна була для нього всім – його берегинею, другом, соратником, помічницею. Утім Михайло Іванович прийшов на

засідання, як завжди підтягнутий і зосереджений, виступив із доповіддю, брав активну участь у дискусіях, домагаючись затвердження ухвал і тематики, необхідних для розвитку ботанічної науки в Україні... Й іншим разом, після важкої операції, ледь прийшовши до тями, він уже викликав співробітників, цікавився роботою у секціях, якими він керував, і у відділі, давав поради й настанови.

На завершення ще раз наголосимо, що загальний вклад М.І. Котова в ботанічну науку важко переоцінити. Його наукова спадщина складає майже 400 друкованих праць. Публікації Михайла Іванович Котова з того чи іншого питання й досі неодмінно привертають увагу дослідників, часто викликають жваві дискусії і знаходять послідовників.

Творчий доробок професора Михайла Івановича Котова був оцінений не тільки науковою громадськістю, але й суспільством. Він Лауреат Державних премій СРСР та УРСР, нагороджений двома орденами (Леніна та «Знак пошани»), багатьма почесними грамотами та медалями. Йому присвоєно звання Заслуженого діяча науки УРСР та Заслуженого діяча науки Башкирської АРСР.

.....

Уже майже 50 років немає з нами цього видатного вченого, але його наукові праці, гербарні збори, закладені ним напрями розвитку ботанічної науки й досі є невичерпним джерелом для росту й конструктивної праці нових поколінь ботаніків. І це, мабуть, найвища оцінка творчості вченого.

Автобиография
профессора, доктора биологических наук
КОТОВА МИХАИЛА ИВАНОВИЧА

Родился 27 октября (9 ноября н.с.) 1896 г. в г. Задонске Воронежской губернии (теперь Липецкой области). Отец по окончании Духовной Семинарии, учительствовал и был инспектором средних школ, умер в 1925 г. Мать – домашняя хозяйка, умерла в 1942 г. В 1899 г. родители переехали в г. Харьков, где я и получил образование: среднее – в Харьковской 3-ей мужской гимназии, где закончил 8 классов, а затем в 1917 г. поступил в Харьковский университет на физико-математический факультет, естественное отделение, которое окончил в декабре 1922 г., когда Университет был переименован сначала в Академию Теоретических Знаний, а затем – в Институт Народного образования. Во время обучения был годичный перерыв с февраля 1920 г. по 3 марта 1921 г., когда был призван в ряды Красной Армии, в железнодорожный батальон, где работал в качестве красноармейца ремонтного рабочего. Из Харьковского железнодорожного 3-его коренного полка откомандирован в Академию Теоретических Знаний (б. Университет) для окончания образования, согласно декрету Совнаркома об учебной мобилизации студентов для окончания образования.

В области ботаники работать начал очень рано, будучи гимназистом, принимал участие в поездках и обработке собранного гербария под руководством проф. В.И.Талиева, руководителя ботанических работ Харьковского Губернского Земства, а также с 1916 г. собирал растения в окрестностях г. Харькова и в Белгородской области (б. Воронежской, в окр. с. Уразово). Затем, будучи студентом, работал лектором курсов Наробраза и Дорпрофсоюза (курсы железнодорожников), где читал лекции по естествознанию и географии. В июле 1921 г. поступил на работу в качестве секретаря

Научного Комитета Наркомпроса УССР, но скоро перешел на работу специалистом-геоботаником Сельскохозяйственного Научного Комитета Наркомзема УССР, где работал до ликвидации учреждения в 1927 г. Аспирантуру прошел в 1923 – 1926 гг. при кафедре ботаники Харьковского Института Народного образования. Затем до 1 апреля 1938 г. работал в г. Харькове в системе Наркомзема в качестве научного сотрудника и заведующего отделом геоботаники, растительного сырья и гербария в Институтах Прикладной Ботаники, Растениеводства и Соцземледелия (это - одно учреждение, переименованное в разные годы). 1 апреля 1938 г. по конкурсу перешел на работу старшего научного сотрудника в г. Киев в Ботанический Институт Академии Наук УССР, где работал до 1 октября 1972 г. на должности заведующего отделом систематики высших растений, а с 1 октября 1972 г. и по теперь – на должности старшего научного сотрудника-консультанта отдела систематики и географии растений.

Вместе с Академией Наук УССР был в 1942-1944 гг. в эвакуации в г. Уфе в Башкирской АССР, а затем в Москве, и снова вернулся с Институтом Ботаники АН УССР в г. Киев.

Докторскую диссертацию на тему «Крестоцветные флоры УССР» защитил 20 мая 1940 г. в Киевском Государственном Университете, утвержден профессором по специальности систематики и геоботаники (географии растений) в 1943 г.

Лауреат Государственных премий СССР (за работу «Визначник рослин УРСР», 1952 г.) и УССР (за работу «Флора України», 1965 г.).

Имею сегодня 324 опубликованных работ по флоре, систематике растений, геоботанике, растительным ресурсам, по истории науки.

Участник 46 экспедиций на территориях УССР, Кавказа, РСФСР, Башкирской АССР, Болгарии и Правительственной Украинской Комплексной Экспедиции 1933 г. в Центральный Тянь-Шань.

Имею 2 ордена: Ленина и «Знак почета» и 5 почетных грамот и медалей.

Проф. М. Котов

1976 г.

**М.І. Котов: опрацювання таксонів для флори України
та інших регіонів**

Визначник рослин УРСР, 1950 р.

1. <i>Araliaceae</i>	13. <i>Cannabinaceae</i>
2. <i>Betulaceae</i>	14. <i>Urticaceae</i>
<i>Celastraceae</i>	15. <i>Rhamnaceae</i>
3. <i>Fagaceae</i>	16. <i>Zygophyllaceae</i>
4. <i>Vitaceae</i>	17. <i>Anacardiaceae</i>
5. <i>Orobanchaceae</i>	18. <i>Thymelaceae</i>
6. <i>Hippuridaceae</i>	19. <i>Violaceae</i>
7. <i>Uimaceae</i>	20. <i>Cruciferae</i>
8. <i>Juglandaceae</i>	21. <i>Moraceae</i>
9. <i>Cornaceae</i>	22. <i>Scrophulariaceae</i>
10. <i>Umbeliferae</i>	23. <i>Rosaceae: Dasifora,</i>
11. <i>Polygalaceae</i>	<i>Comarum, Potentilla</i>
12. <i>Staphyleaceae</i>	(співавтор Є.Д. Карнаух)

Флора УРСР, четвертий том, 1952 р.

1. <i>Salicaceae</i> (співавтори
П.І. Гержедович,
Є.М. Брадїс)	5. <i>Moraceae</i> (співавтор
А.А. Лоначевський)
2. <i>Juglandaceae</i>	6. <i>Urticaceae</i> (співавтор
А.А. Лоначевський)
3. (співавтор
А.А. Лоначевський)	7. <i>Amaranthaceae</i> (співавтори
І.Т. Васильченко,
В.В. Мефпет)
4. <i>Ulmaceae</i> (співавтор
А.А. Лоначевський)	

Флора УРСР, п'ятий том, 1953 р.

Cruciferae

Флора УРСР, шостий том, 1954 р.

1. *Rosaceae*: роди: *Comarum, Dasiphora,*
2. *Potentilla, Waldsteinia, Sieversia, Geum,*
3. *Dryas, Filipendula*
4. *Rosaceae: Prunoideae*

Флора УРСР, сьомий том, 1955 р.

1. <i>Polygalaceae</i>	7. <i>Sapindaceae</i>
2. <i>Anacardiaceae</i>	8. <i>Rhamnaceae</i>
3. <i>Celastraceae</i>	9. <i>Thymelaeaceae</i>
4. <i>Staphyleaceae</i>	10. <i>Araliaceae</i>
5. <i>Aceraceae</i>	11. <i>Umbelliferae</i>
6. <i>Hippocastanaceae</i>	12. <i>Cornaceae</i>

Флора УРСР, восьмий том, 1957 р.

1. *Primulaceae* (співавтор Є.Д. Карнаух)
2. *Ebenaceae*

Флора УРСР, дев'ятий том, 1960 р.

Scrophulariaceae (без роду *Veronica*)

Флора УРСР, десятий том, 1961 р.

Orobanchaceae, Globulariaceae, Dipsacaceae

Флора УРСР, одинадцятий том, 1962 р.

Compositae, триба Ambrosiae

Флора УРСР, дванадцятий том, 1965 р.

Taraxacum, Hieracium

Визначник рослин України, 1965 р.

1. <i>Juglandaceae</i>	9. <i>Santalaceae</i>
2. <i>Betulaceae</i>	10. <i>Nyctaginaceae</i>
3. <i>Fagaceae</i>	11. <i>Portulacaceae</i>
4. <i>Ulmaceae</i>	12. <i>Aizoaceae</i>
5. <i>Moraceae</i>	13. <i>Phytolocaceae</i>
6. <i>Cannabinaceae</i>	14. <i>Lauraceae</i>
7. <i>Urticaceae</i>	15. <i>Cruciferae</i>
8. <i>Loranthaceae</i>	16. <i>Resedaceae</i>

17. *Rosaceae: Potentilla, Siversia, Dryas, Filipendula, Amygdalus, Armeniaca, Persica, Prunus, Cerasus, Padus*

18. <i>Polygalaceae</i>	29. <i>Cornaceae</i>
19. <i>Anacardiaceae</i>	30. <i>Primulaceae</i>
20. <i>Calastraceae</i>	31. <i>Plumbaginaceae</i>
21. <i>Staphyllaceae</i>	32. <i>Ebenaceae</i>
22. <i>Sapindaceae</i>	33. <i>Scrophulariaceae</i> ,
23. <i>Rhamnaceae</i>	крім <i>Veronica</i>
24. <i>Dilleniaceae</i>	34. <i>Martyniaceae</i>
25. <i>Theaceae</i>	35. <i>Orobanchaceae</i>
26. <i>Thymelaeaceae</i>	36. <i>Globulariaceae</i>
27. <i>Araliaceae</i>	37. <i>Compositae</i> – 30 родів
28. <i>Umbelliferae</i>	

Определитель растений Башкирской АССР, 1966 р.

1. <i>Typhaceae</i>	21. <i>Saxifragaceae</i>
2. <i>Sparganiaceae</i>	22. <i>Grossulariaceae</i>
3. <i>Potamogetonaceae</i>	23. <i>Rosaceae</i>
4. <i>Najadaceae</i>	(крім <i>Alchemilla</i>)
5. <i>Juncaginaceae</i>	24. <i>Polygalaceae</i>
6. <i>Scheuchzeriaceae</i>	25. <i>Gallitrichaceae</i>
7. <i>Alismataceae</i>	26. <i>Violaceae</i>
8. <i>Butomaceae</i>	27. <i>Thymelaeaceae</i>
9. <i>Hydrocharitaceae</i>	28. <i>Umbelliferae</i>
10. <i>Cyperaceae</i>	(крім таблиці
(співавтор	для визначення родів)
Т.В. Єгорова)	29. <i>Cornaceae</i>
11. <i>Araceae</i>	30. <i>Polemoniaceae</i>
12. <i>Lemnaceae</i>	31. <i>Boraginaceae</i>
13. <i>Juncaceae</i>	32. <i>Solanaceae</i>
14. <i>Berberidaceae</i>	33. <i>Scrophulariaceae</i>
15. <i>Papaveraceae</i>	34. <i>Orobanchaceae</i>
16. <i>Fumariaceae</i>	35. <i>Lentibulariaceae</i>
17. <i>Cruciferae</i>	36. <i>Valerianaceae</i>
18. <i>Resedaceae</i>	37. <i>Dipsacaceae</i>
19. <i>Droseraceae</i>	38. <i>Cucurbitaceae</i>
20. <i>Crassulaceae</i>	39. <i>Campanulaceae</i>
	40. <i>Compositae</i>
	(під <i>Hieracium</i>)

Бур'яни України (Визначник-Довідник), 1970 р.

1. <i>Cruciferae</i>	3. <i>Scrophulariaceae</i>
2. <i>Umbelliferae</i>	4. <i>Orobanchaceae</i>

Определитель высших растений Крыма, 1972 р.

Ключ для определения видов рода *Hieracium*

Визначник рослин Українських Карпат, 1977 р.

1. <i>Juglandaceae</i>	10. <i>Celastraceae</i>
2. <i>Betulaceae</i>	11. <i>Thymelaeaceae</i>
3. <i>Ulmaceae</i>	12. <i>Cornaceae</i>
4. <i>Moraceae</i>	13. <i>Araliaceae</i>
5. <i>Nymphaeaceae</i>	14. <i>Apiaceae</i>
6. <i>Ceratophyllaceae</i>	15. <i>Scrophulariaceae</i>
7. <i>Droseraceae</i>	16. <i>Orobanchaceae</i>
8. <i>Brassicaceae</i>	17. <i>Lentibulariaceae</i>
9. <i>Rosaceae</i> : <i>Comarum</i> ,
<i>Pentaphylloides</i> , <i>Potentilla</i> , <i>Polygalaceae</i>	18. <i>Valerianaceae</i>
	19. <i>Compositae</i> : <i>Taraxacum</i> ,
	20. <i>Hieracium</i>

Флора Европейской части СССР, 1979 р.

Brassicaceae

Определитель высших растений Украины, 1987 р.

1. <i>Araliaceae</i>	9. <i>Nymphaeaceae</i>
2. <i>Apiaceae</i>	10. <i>Orobanchaceae</i>
3. <i>Asteraceae</i> :
роди <i>Artemisia</i> , <i>Taraxacum</i> , <i>Hieracium</i>	11. <i>Polygalaceae</i>
4. <i>Brassicaceae</i> , крім ро-
ду <i>Alyssum</i>	12. <i>Rosaceae</i> : під <i>Potentilla</i>
5. <i>Celastraceae</i>	13. <i>Salicaceae</i> (крім <i>Salix</i>)
6. <i>Ceratophyllaceae</i>	14. <i>Scrophulariaceae</i>
7. <i>Cornaceae</i>	15. <i>Ulmaceae</i>
8. <i>Lamiaceae</i> (<i>Thymus</i>)	16. <i>Rubiaceae</i>

Нові для науки таксони, описані М.І. Котовим

1. *Agropyrum karadaghense* Kotov
2. *Alyssum tortuosum* Waldst. & Kit. subsp. *cretaceum* Kotov
3. *Alyssum tenderense* Kotov
4. *Artemisia cretacea* Kotov
5. *Centaurea czerkessica* Dobrocz. & Kotov
6. *Centaurea paczoskyi* Kotov ex Klokov
7. *Chaenorhinum klokovii* Kotov
8. *Cyclamen kusnetzovii* Kotov & Czernova
9. *Daphne taurica* Kotov
10. *Daucus australis* Kotov
11. *Diploxaxis cretacea* Kotov
12. *Erucastrum cretaceum* Kotov
13. *Genista borysthena* Kotov
14. *Genista donetzica* Kotov
15. *Hieracium donetzicum* Kotov
16. *Linaria bessarabica* Kotov
17. *Linaria uralensis* Kotov
18. *Lotus hypanicus* Kotov
19. *Medicago erecta* Kotov
20. *Odontites serotinus* Dumort. var. *salina* Kotov
21. *Orobanche cumana* Wallr. subsp. *parviflora* Kotov
22. *Orobanche sarmatica* Kotov
23. *Paeonia lithophila* Kotov
24. *Peucedanum euphimiae* Kotov
25. *Peucedanum lubimenkoanum* Kotov
26. *Polygala cretacea* Kotov
27. *Polygala moldavica* Kotov
28. *Prunus moldavica* Kotov
29. *Prunus stepposa* Kotov
30. *Pulsatilla donetzica* Kotov
31. *Rhododendron polessicum* Kotov
32. *Scabiosa taurica* Kotov
33. *Scrophularia donetzica* Kotov
34. *Seseli tenderiense* Kotov
35. *Stachys krynkensis* Kotov
36. *Statice oblongifolia* Kotov
37. *Taraxacum tauricum* Kotov
38. *Teucrium cretaceum* Kotov
39. *Ulmus wyssozkyi* Kotov
40. *Veronica steppacea* Kotov

Види, описані на честь М.І. Котова

Вищі рослини

1. *Alyssum kotovii* A.P. Iljinsk.
2. *Agrotrigia kotovii* Tzvelev
3. *Asperula kotovii* Klokov
4. *Daucus kotovii* M.Hiroe
5. *Elytrigia kotovii* Dubovik
6. *Euphorbia kotovii* Klokov
7. *Herniaria kotovii* Klokov
8. *Medicago kotovii* Wissjul.
9. *Polygala* × *kotovii* Val.N.Tikhom.
10. *Polygonum kotovii* Klokov

Мохи

1. *Bryum kotovii* Lazarenko

Лишайники

1. *Placodium kotovii* Oxner
2. *Xanthoanaptychia kotovii* S. Kondr. et I. Kudratov

Наукові праці М.І. Котова

1915

1. Волчегодник Софии – *Daphne Sophia* Kal. // Бюлл. Харьков. об-ва любителей природы. – № 4. – С. 71–75.
2. Бабочки, летающие на меловых горах в Воронежской губ. в Валуйском уезде // Бюлл. Харьков. об-ва любителей природы. – № 5–6. – С. 74–76.

1916

3. Весенние экскурсии в окрестностях г. Харькова // Бюлл. Харьков. об-ва любителей природы. – № 2. – С. 1–44, 51 рис. (соавтор В.Я. Шидловский).
4. Очерк бабочек и гусениц, встречающихся осенью в ближайших окрестностях г. Харькова // Бюлл. Харьков. об-ва любителей природы. – № 3–4. – С. 57–71.

1917

5. Из жизни гусениц местных бабочек // Бюлл. Харьков. об-ва любителей природы. – № 2–3. – С. 21–27.

1921

6. До питання про те, як поширюються тепер рослини на Україні заносами // Укр. ботан. журн. – **1**, вип. 1–2. – С. 23–25.
7. Рецензия: Угринский К.А. Список более редких растений, собранных в окрестностях г. Синельниково (Изв. Лисичанского музея. – 1920. – 1, вып. 2) // Укр. ботан. журн. – **1**, вип. 1–2. – С. 50–51.
8. Рецензия: Залесский К.М. Материалы к познанию растительности донских степей (Ростов-на-Дону, 1918) // Укр. ботан. журн. – **1**, вип. 1–2. – С. 52–57.
9. Рецензия: Буш Н.А. Южные растения, занесенные в Петроградскую губернию, 1917 // Укр. ботан. журн. – **1**, вип. 1–2. – С. 54–55.
10. Рецензия: Смирнов Н.Н. Несколько заносных растений петроградской флоры, 1917 // Укр. ботан. журн. – **1**, вип. 1–2. – С. 54–55.
11. Рецензия: Паллон У.М. Памятки природы Курской губернии: Бекаряковка, 1917 // Укр. ботан. журн. – **1**, вип. 1–2. – С. 55.

1922

12. Асканійська комісія при Наркомземі // Вісн. сільськогосп. науки. – № 4. – С. 182.
13. Планова комісія дослідження вод при Раді праці та оборони в Москві // Вісн. сільськогосп. науки. – № 4. – С. 184.
14. Русская и иностранная литература в Петрограде // Наука на Украине. – Харьков. – № 1. – С. 99–108.
15. Совещание ботаников по участию в районировании Украины и в работах Аскании Нова // Наука на Украине. – Харьков. – № 2. – С. 150.
16. О предстоящем созыве Первой сессии Асканийского комитета // Наука на Украине. – Харьков. – № 3. – С. 253.

17. Первая сессия Асканийского комитета // Наука на Украине. – Харьков. – № 4. – С. 370–372.
18. Рецензия: Український ботанічний журнал (1921, т. 1, в. 1–2) // Наука на Украине. – Харьков. – № 3. – С. 267–268.
19. Рецензия: Бюллетень Географического Института (Петроград, № 3–4, 1921; Петроград, № 5–6, 1922) // Наука на Украине. – Харьков. – № 3. – С. 268–269.
20. Тополя и их обитатели // Наука на Украине. – Харьков. – № 4. – С. 150–153.
21. Рецензія: Лавренко Е.М. Болота Харьковской губ. (1922) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 2(2). – С. 81.
22. Рецензія: Лавренко Е.М. Сфагновые торфяники Харьковской губернии, 1922 // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 2(2). – С. 81–82.

1923

23. Охрана природы на Украине // Знание. – Харьков. – № 4. – С. 30.
24. Охорона природи в Радспілці // Вісн. сільськогосп. науки. – К. – № 5–7. – С. 217–218.
25. Кримський заповідник // Вісн. сільськогосп. науки. – № 5–7. – С. 218.
26. Какие изменения внесла гражданская война в распространение растений и животных по Украине и в России // Знание. – Харьков. – 14. – С. 20–21.
27. Рецензія: Вісник сільськогосп. науки // Книга. – Харків: Книгоспілка, ч. 1. – С. 45.
28. Рецензія: Яната О. Рослина та її життя // Книга. – Харків: Книгоспілка, ч. 1. – С. 41.
29. Рецензія: Декадний бюлетень Укрмету за 1923 р. (Щомісячна метеорологічна характеристика України за 1923 р.) // Вісн. сільськогосп. науки. – 2(8–12). – С. 272–273.
30. Рецензія: Пачоский И.К. Лекции о сорно-полевой растительности // Вісн. сільськогосп. науки. – 2(3–4). – С. 131.
31. Фенологічні спостереження в околицях м. Харкова // Щомісячна метеорологічна характеристика України та декадні бюл. укр. метрологічної служби. – К.: Вид-во Укрмету. – № 4 – 10 с.
32. Фенологічні спостереження: Святі Гори (Гори Артема) Слов'янського р-ну Сталінської області (23–27 VI) // Щомісячна метеорологічна характеристика України. – № 8.
33. Фенологічні спостереження: ст. Борки Зміївського р-ну Харківської області // Щомісячна метеорологічна характеристика України. – № 12.
34. Фенологічні спостереження в окол. ст. Смородино (Сумська округа, Тростянецький комбінат Цукротресту) // Декадний бюлетень Укрмету. – II декада.

1924

35. Народа при НКЗС з приводу долі Державного заповідника «Асканія Нова» ім. Т. Раківського (22 квітня 1924 року) // Вісн. сільськогосп. науки. – 3(3). – С. 76.

36. Тератологічні спостереження на Україні // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 46–48.
37. *Leontice altaica* Pall. в Сибіру // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 64.
38. До питання про заростання міст рослинністю // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 68–69.
39. Рецензія: Як вести фенологічні спостереження над дикою природою (К.: в-во Укрмету, 1924) // Вісн. сільськогосп. науки. – 3(3). – С. 76.
40. Рецензія: Провідник спостерігача-дослідника (ред. М. Данилевський та акад. Б. Срезневський. – К., липень, 1924, ч. 1. – С. 26) // Вісн. сільськогосп. науки. – 3(10–12). – С. 32.
41. Рецензія: Лавренко Е.М. *Festuca rubra* L. var. *cretacea* Lavr. (Бот. мат-лы герб. ГБС РСФСР, 1922, вып. 2) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 74.
42. Рецензія: Бюллетень гербарія Никитского Ботанического сада (1922, вып. 1, 2) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(1–2). – С. 75.
43. Рецензія: Залесский К.М. Залежная и пастбищная растительность Донской области (Ростов-на-Дону, 1918) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 78–79.
44. Рецензія: Гроссгейм А.А. Вторая заметка о более редких и новых видах Екатеринославской флоры (Труды Об-ва испытателей природы при Харьков. ун-те, 1918, 10) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 79–80.
45. Рецензія: Андреев В.Н. Скуппия и кермек как дубильные материалы (Вестник Главного Комитета кожевенной промышленности, 1920. – 4(1–5), С. 57–60) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 82–83.
46. Рецензія: Вульф Е.В. Дубильные материалы Крыма и их использование (Вестник Главного Комитета кожевенной промышленности, 1921, № 11–12) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 83.
47. Бібліографія: Систематический обзор научной литературы Германии за 1914–1921 гг. (Теоретические науки, 1922, 1) // Укр. ботан. журн. – 1922(1924). – 4(2). – С. 84–85.
48. До питання про спостереження над другим цвітінням // Провід. спостерігача-дослідника. – № 5–6. – С. 31–33.

1925

49. Рецензія: Матковський І.В. Шкільне свято дерев (Порадник по влаштуванню шкільного свята деревосадіння, 1925, 136 с.) // Нова книга. – Харків. – № 9–10. – С. 36.
50. Весняний провідник в околицях м. Харкова (Рослинний і тваринний світ) // Підручник для шкільних екскурсій та самоосвіти. – Харків: ДВУ. – 67 с.
51. Спостереження над повторним цвітінням рослин на Україні в 1925 році // Погода і життя. – К. – № 2. – С. 100–101.

52. Спостереження над другим цвітінням рослин в УРСР в 1925 р. // Провід. спостерігача-дослідника. – К.: Вид-во Укрмету. – р. II. – ч. 11–12. – С. 12–13.
53. Матеріали к флоре окрестностей г. Чугуева. Предварительное сообщение // Тр. Харьков. об-ва испыт. природы. – **50**(1). – С. 51–58. (соавтор М. Клоков).
54. Ботанический сад при Харьковском с/х ин-те // Вісн. сільськогосп. науки. – № 3. – С. 142.

1926

55. К вопросу о появлении на Украине заносами новых растений и о расширении ареалов их распространения // Дневник съезда ботаников (Москва, январь 1926 г.). – С. 99–100.
56. Ботанико-географический очерк долины р. Ингула // Дневник съезда ботаников (Москва, январь 1926 г.). – С. 100–101.
57. Вторичное цветение растений (автореферат) // Дневник Всесоюзного съезда ботаников (Москва, январь 1926 г.). – С. 102–103.
58. Ботаническая экскурсия на Днепровские пороги // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **11**(3–4). – С. 319–322.
59. Опис деяких нових видів з України // Укр. ботан. журн. – **3**(3). – С. 15–21 (співавтори М. Клоков, Є. Лавренко).
60. Ботанико-географическое исследование в бассейне р. Качи, в окрест. г. Бахчисарая // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **11**(1–2). – С. 87–108.
61. Ботанико-географический очерк долины р. Ингульца // Дневник Всесоюзного съезда ботаников (Москва, январь 1926 г.). – С. 101–102.
62. Рецензія: Буш Н.А. Ботанико-географический очерк Европейской части СССР. Изд. I. (Петроград, 1923) // Вісн. сільськогосп. науки. – № 1–2. – С. 49–51.
63. Географічне дослідження рослинності на території залізниць України // Тр. сільськогосп. ботаніки. – **1**, вип. 2. – С. 133–146.
64. Descriptio specierum novarum ex Ucraina (*Diplotaxis cretacea* Kotov sp. nova) // Укр. ботан. журн. – **3**(1). – С. 17–18 (співавтори М.В. Клоков, Є.М. Лавренко).

1927

65. «Святі гори» на Артемівщині, як забуток природи // Вісн. природознавства. – Харків. – № 3–4. – С. 190–196, 3 фото.
66. Список новых, более редких и интересных растений, собранных нами или наблюдавшихся по р. Осколу в Воронежской губ. (б. Бирючинский и Валуйский у.) и в Харьковской губ. (б. Купянский у.) // Бюлл. об-ва естествоисп. при Воронеж. ун-те. – **2**(1). – С. 28–45.
67. Ботанико-географічний нарис долини р. Ингульца // Тр. сільськогосп. ботан. – **1**, вип. 3. – С. 17–61.
68. Ботанико-географічний нарис Тростянецького комбінату Сумської округи // Тр. сільськогосп. ботан. – **1**, вип. 3. – С. 69–77.

69. Опис нових видів з України: *Statice oblongifolia* Kotov sp. nova // Тр. сільськогосп. ботаніки – **1**, вип. 3. – С. 165–166.
70. О распространении на Украине *Cyclachaena xanthifolia* Trev. (*Iva xanthifolia* Nutt.) // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(1–2). – С. 197–198.
71. Рецензія: Соколовський О. До характеристики флори Дніпровських плавнів (Записки Київського вет.-зоол. ін-ту, 1926, 4, С. 159–190) // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(1–2). – С. 237–238.
72. Материали к флоре степей Харьковской губ. I. Качиновская степь в Купянском округе // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(1–2). – С. 173–182.
73. Ботанико-географический очерк растительности меловых обнажений по р. Осколу и ее притокам // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(3). – С. 249–266.
74. Про крейдяне вовчане лико (*Daphne Sophia* Kalen.) та його видову самостійність // Тр. сільськогосп. ботан. – **1**, вип. 3. – С. 105–109, 1 рис. (співавтор М. Клоков).
75. Опыт стационарного изучения растительности харьковских лиственных лесов // Наукові записки по біології Харків. н.-д. кафедри ботан. – **1**. – С. 5–30.
76. Ботанико-географические исследования в Причерноморских степях, ч. 1 // Наук. записки по біології н.-д. кафедри ботан. – Харків. – **1**. – С. 19–52.
77. Новые материалы к флоре Харьковского округа // Наук. записки по біології Харків. н.-д. кафедри ботаніки. – **1**. – С. 75–88.
78. Ботанична екскурсія в Крим // Наукові записки по біології Харків. н.-д. кафедри ботаніки. – **1**. – С. 53–54.
79. Рецензія: Лавренко Є.М. Про знахідки *Luzula silvatica* (Huds.) Gand. в околицях м. Харкова (Вісті Харківського с/г ін-ту. – 1926. – 4. – С. 103–106) // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(1–2). – С. 238.
80. Рецензія: Pačzoski Josef. *Coronilla elegans* Panč. na południowej krawędzi wuzynu Podolsky (Acta Soc. Bot. Polonicae. – Warszawa, 1925. – **7**(4). – S. 302–308) // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(1–2). – С. 237–238.
81. Рецензія: Лавренко Є.М. *Coronilla elegans* Panč. на Україні в зв'язку з третинними реліктами // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **12**(1–2). – С. 239.

1928

82. Святі гори Артемівської округи // Мат-ли охорони природи на Україні. – Харків. – Вип. 1. – С. 115–126.
83. Адвентивна рослинність на Україні // Вісн. природознавства. – Харків. – № 5–6. – С. 267–274, 3 рис.
84. Геоботанический очерк островов Азовского моря. I. О-в Бирючий // Дневник Всесоюзного съезда ботаников (Ленинград, январь 1928 г.). – С. 238–239.
85. Новые материалы к растительности севера Арабатской стрелки // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **13**(3–4). – С. 343–345.

86. Растительность поймы р. Самары по исследованию 1926 г. по заданию Днепростроя // Дневник Всесоюзного съезда ботаников (Ленинград, январь 1928 г.). – С. 236–237.
87. Результаты геоботанических изысканий экспедиции по исследованию побережья и островов Сиваша // Дневник Всесоюзного съезда ботаников (Ленинград, январь 1928 г.). – С. 237–239.
88. Рослинність степових цілин в околицях Краснопавлівки Лозівського району // Охорона природи на Україні. – Харків. – Вип. 1. – С. 50–60, 1 карта (співавтор О.В. Прянішніков).

1929

89. Ботанико-географический очерк лесов сл. Уразово Валуйского уезда Воронежской губернии // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **14**(2). – С. 181–186.
90. Ботанические экскурсии в Купянский округ Харьковской губ. и в Артемовский – Донецкой губернии // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **14**(2). – С. 175–179.
91. Геоботанический очерк острова «Степок» в Азовском море // Известия ГБС АН СССР. – Ленинград. – **28**(3–4). – С. 368–372, 1 карта.
92. Матеріали до вивчення рослинності понадсивашської смуги України // Зб. робіт н.-д. кафедри ґрунтознавства. – Харків. – С. 155–196 (співавтор О.В. Прянішніков).
93. Основні риси рослинності Проскурівської округи в зв'язку з ґрунтами // Мат-ли дослідження ґрунтів України. – К.: Вид-во Проскурів. окр. зем. відділу. – Вип. 3. – С. 21–24.
94. Растительность поймы р. Самары по исследованиям 1926 г. по заданию Днепростроя // Тр. совещания по вопросам луговедения и опытного луговодства. – Москва. – № 2. – С. 114–117.
95. Украинский заповедник – остров Бирючий в Азовском море // Природа. – № 7–8. – С. 721–723 (соавтор А.В. Прянишников).
96. Адвентивні рослини УРСР //Знание. – № 2. – С. 28–32.

1930

97. Ботанико-географический очерк низовьев р. Самары // Тр. Гос. ихтиолог. опытн. станц. – **6**, вып. 1. – С. 59–102, 7 профилей.
98. Геоботанический очерк буковых лесов по р. Збруч // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **15**(1–2). – С. 139–148.
99. Геоботанический очерк острова Чурюк-Тюб в Сиваше // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **15**(1–2). – С. 43–46.
100. Растительность Молоканского п-ова и урочища Асс в Сиваше // Изв. ГБС АН СССР. – Ленинград. – **29**(5–6). – С. 638–641.
101. Рецензія: Малеев В.П. О двух прядильных кустарниках *Spartium junceum* L. и *Sarothamnus scoparium* Koch и возможности их культуры в СССР (Никитский ботсад) // Вісн. прикл. ботан. – Харків. – № 5–6. – С. 170.

102. Рецензія: Адольф Н.А. Многолетние виды рода *Adonis Dile* подрод *Consilago* в СССР (Тр. по прикл. бот., ген. и сел. – 1929–1930, 23, вып. 1, С. 291–356) // Вісн. прикл. ботан. – Харків. – № 5–6. – С. 169.

1931

103. Ботаническая экскурсия на полуостров Чокрак // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **16**(5–6). – С. 456–458.
104. Геоботанический очерк лесов Летичевской низменности окрестностей г. Летичева // Журн. Русск. бот. об-ва. – **16**(2–3). – С. 205–225.
105. Рецензия: Гроссет Гуго. Лес и степь в их взаимоотношениях в пределах лесостепной полосы Восточной Европы (Воронеж, 1930) // Вісн. природознавства. – Харків. – № 1–2. – С. 76–77.
106. Рецензия: Kozo-Poljanski В.М. Glaziale Pflanzen Relikte auf dem Orel-Kurskschen Plateau im Süden den Mittlerrussischen Hochebene (II. Vegetationsbilder, 1929, 19 Reiche Heft, 7-8, Jena) // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **16**(5–6). – С. 563–564.
107. Матеріали до флори Проскурівщини // Вісн. Київ. ботан. саду. – Вип. 12–13. – С. 79–88.
108. Материалы к растительности долины р. Оскола между городами Купянском и Валуйками // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **16**(5–6). – С. 446–455.
109. Растительность расположенного вблизи Сиваша Соленого Озера Оверьяновского и его берегов // Юб. сб. акад. Б.А. Келлера. – Воронеж, 1931. – С. 337–342.

1932

110. Новое каучуконосное растение – осенний одуванчик (*Taraxacum gymnanthum*) // Спеціаліст с.-г. виробництва. – С. 23–25 (співавтор В.І. Черкасов).
111. Новое каучуконосное растение – одуванчик осенний // Сов. каучук. – Москва. – № 4. – С. 26–27, 1 рис. (співавтор В.І. Черкасов).
112. Засоленные почвы и их растительность в Донецком бассейне // Природа. – № 8–9. – С. 97–98.
113. Кримська осіння кульбаба (Крим-сагиз) // Зб.: Нові культури в Україні, н.-досл. Ін-т рослинництва. – Харків. – С. 125–154.

1933

114. Рецензія: Маевский П.Ф. Флора Средней России. 6 изд. (ред. Б. Федченко. – Л.-М., 1933) // Журн. Русск. ботан. об-ва. – **18**(4). – С. 312–313.
115. Ботаническая экскурсия в район массового произрастания *Azalea pontica* L. в Украинское задровое Полесье // Ботан. журн. АН СССР. – **18**(3). – С. 211–213, 1 карта.
116. Геоботанический очерк полуострова Тюбек в Сиваше // Ботан. журн. АН СССР. – **18**(1–2). – С. 95–98.
117. Новые эфирномасличные растения Украины // Природа. – № 1. – С. 73–74.

118. Новое каучуконосное растение – одуванчик осенний (*Taraxacum gymnanthum*), произрастающее на Южном берегу Крыма // Природа. – № 2. – С. 63–65, 1 рис. (соавтор В.И. Черкасов).
119. Рецензія: Черкасов В.І. Наші наукові рослини // Природа. – № 7. – С. 78.
120. Нові етеро-олійні рослини на крейдяних відслоненнях України // 36.: Нові культури в Україні, н.-досл. Ін-т рослинництва. – Харків. – С. 193–197, 3 рис. (співавтор Ю. Карпенко).

1934

121. Ботаніко-географічний нарис долини р. Інгул // Журн. Ін-ту ботан. ВУАН. – 2(10). – С. 75–116, 1 карта (співавтор В.Г. Танфільєв).
122. Дикорастущие полезные растения в горах южной части Восточного Тянь-Шаня // Природа. – № 11. – С. 72–74.
123. Нові та цікаві рослини для Сталінського та Макеєвського районів Донбасу // Вісн. Київ. ботан. саду. – Вип. 17. – С. 99–102.
124. Про поширення нових адвентивних рослин на Україні // Журн. Ін-ту ботан. ВУАН. – 3(11). – С. 99–101.
125. Рослини та тварини Центрального Тянь-Шаню // Знання. – Харків. – 3.
126. Рослинність цілини на півострові Чонгарі (Присивашья) // Журн. Ін-ту ботан. ВУАН. – 3(11). – С. 103–105.

1935

127. Рецензія: Аболин Р.И., Коровин Е.П., Советкина М.М. Горные пастбища Киргизии и их реконструкция (Л., 1934) // Природа. – № 5. – С. 94–95.
128. Дикорастущие полезные растения юга Украины // Природа. – № 7. – С. 55–56.
129. Заразиха (*Orobanche cumana* Wallr. subsp. *parviflora* Kotov subsp. nov.) – паразит тау-сагыза // Сов. ботан. – № 4. – С. 90.
130. Засухоустойчивое кормовое растение – серповидная люцерна (*Medicago falcata*) // Природа. – № 1. – С. 69–70, 1 рис.
131. Рецензія: Проблемы растениеводческого освоения пустынь (2. – Л., 1934) // Ботан. журн. АН СССР. – 20(5). – С. 579–580.
132. Следы древней пустынной растительности в горах южной части Восточного Тянь-Шаня // Сов. ботан. – № 3. – С. 67–70.
133. Діагнози видів та родів *Picea*, *Abies*, *Larix* // Флора УРСР (визначник квіткових та вищих спорових рослин УРСР), ч. I. – К.: Держвидав. – С. 85–96.
134. Флора УРСР, ч. I. (вищі спорові, голонасінні та вкритонасінні, односім'ядольні). – К.: Держвидав. – 368 с. (редактор).
135. Рецензія: Эфиромасличные растения, их культура и эфирные масла. II. Специальная часть (Л., 1934) // Ботан. журн. АН СССР. – 20(6). – С. 697–698.

1936

136. Дикорастущие полезные растения Ширванской степи в Закавказье // Природа. – № 8. – С. 96–99.

137. Солянки: сарсазан (*Halocnemum strobilaceum*), карабаркар (*Halostachys caspica*), поташник (*Kalidium caspicum*) как возможное сырье для изготовления контактных инсектицидов // Природа. – № 7. – С. 127–130, 4 рис. (соавторы Рысс, Е.Д. Карнаух).
138. Рецензия: Работы пустынной секции почвенного института АН (М.-Л., 1935) // Природа. – № 3. – С. 148–150.
139. Новые заповедники на Украине // Природа. – № 3. – С. 105–107, 7 фотографий.

1937

140. Геоботаничний нарис острова Бірючого в Азовському морі // Журн. Ін-ту ботан. УАН. – **13–14**(21–22). – С. 207–234 (співавтор О.В. Прянішніков).
141. Рецензія: Определитель карантинных сорняков (ред. Н.С. Щербиновский. – М., 1936) // Природа. – № 7. – С. 140–141.
142. Что сделано харьковскими ботаниками по изучению флоры и растительности Украины и Союза со времени революции (1917–1935) // Ботан. журн. АН СССР. – **22**(1). – С. 116–124.

1938

143. Генезис солонцово-солончакового комплекса в Закавказье // Сов. ботан. – № 3. – С. 80–84.
144. Новый вид флоры УССР *Peucedanum lubimenkoanum* Kotov sp. nova // Журн. Ін-ту ботан. УАН. – **18–19**(26–27). – С. 187–189.
145. О помезях ширококолосого житняка (*Agropyrum pectiniforme* Roem. et Schult.) и пырея (*Elytrigia repens* (L.) Desv.) // Сов. ботан. – № 1. – С. 124–127, 3 фото.
146. Рослинисть Хомутовського степу Будьонівського р-ну Донецької області // Зб. праць пам'яті акад. АН УРСР О.В. Фоміна. – К. – С. 176–190, 3 фото.

1939

147. Рослинисть крутих схилів і відслонень каменистих порід Донецького кряжу та освоєння їх сільським і лісним господарством // Журн. Ін-ту ботан. АН УРСР. – **23**(31). – С. 27–47.
148. Флора і рослинисть крейдяних відслонень в Донецькому басейні та використання їх в сільському господарстві // Журн. Ін-ту ботан. УАН. – **21–22**(29–30). – С. 221–241.
149. Геоботаничний нарис степів околиць м. Сталіно // Журн. Ін-ту ботан. УАН. – **20**(28). – С. 147–154 (співавтор Є.Д. Карнаух).
150. Семейство крестоцветные (*Cruciferae*) флоры УССР: дисс. ... доктора биол. наук: 03.00.05. – 330 с.

1940

151. Пам'ятки природи Наддністрянщини (околиці с. Степи Томашпольського р-ну) // Ботан. журн. АН УРСР. – **1**(1). – С. 111–118.
152. Геоботаничний нарис південної частини Вінницької області // Ботан. журн. АН УРСР. – **1**(2). – С. 325–374.

153. Рецензія: Mądalski J. Botanischer Exkursion führer in der Gegend von Janov in Rostocze (Crakov, 1937) // Сов. ботан. – № 2. – С. 94.
154. Нові види рослин з Донбасу (*Stachys krynkensis* Kotov sp. nova і *Scrophularia donetzica* Kotov sp. nova) // Ботан. журн. АН УРСР. – 1(2). – С. 297–300, 1 рис.
155. НОВИЙ вид в'язу *Ulmus wyssotzkyi* Kotov sp. nova // Ботан. журн. АН УРСР. – 1(3–4). – С. 333–334.
156. Опис нових видів флори УРСР (*Pulsatilla donetzica* Kotov, *Medicago erecta* Kotov, *Polygala moldavica* Kotov, *Peucedanum euphymiae* Kotov, *Daucus australis* Kotov sp. nova) // Ботан. журн. АН УРСР. – 1(2). – С. 275–279.
157. Рослинність заповідників Сталінської обл. // Ботан. журн. АН УРСР. – 1(3–4). – С. 335–352 (співавтор Є.Д. Карнаух).
- 1941**
158. Дикі кормові рослини УРСР. – Київ-Львів: Вид-во АН УРСР. – 236 с., 61 рис. (співавтори Є.Д. Карнаух, П.О. Оперман).
159. Рецензія: Васильев В.Ф. Интродукция новых растений на меловые обнажения в Воронежской области (Воронеж, 1939) // Сов. ботан. – № 4. – С. 140.
160. Рецензия: Wierdak Szymon. *Ochrone Erytronium dens Canis* w Ciemiezyncach, 1935 // Сов. ботан. – № 3. – С. 181.
161. Рецензия: Pawlowski Bogumil. Zagadnienie ochrony szaty roślinnej Gór Czuwczynskich (Krakow, 1937) // Сов. ботан. – № 3. – С. 181.
162. Рослинність і флора заповідника «Гористе» і його околиць // Природа заповідника АН УССР «Гористе». – Киев. – С. 95–117.
163. Доповнення «Квіткові рослини» // У кн. М.Г. Михайлової: Бібліографія флори та рослинності УРСР. – Київ-Львів. – 42 с.
- 1942**
164. Плакаты по лекарственным растениям Башкирской АССР (Горицвет весенний и др.). – Уфа. – 4 плаката.
165. Дикорастущие лекарственные растения Башкирской АССР. Краткое руководство к сбору лекарственных растений. – Уфа: Башгосиздат. – 55 с., 39 рис. (соавторы Е.Н. Алисова, С.С. Морочковский).
- 1943**
166. Лекарственные растения Башкирской АССР // Фармация. – Москва. – № 5. – С. 13–16.
167. Новые материалы к флоре Башкирской АССР и прилегающих к ней областей Чкаловской и Челябинской. I. // Ботан. журн. АН СССР. – 28(3). – С. 117–122.
168. Новые материалы к флоре Башкирской АССР и прилегающих к ней областей Чкаловской и Челябинской. II. // Ботан. журн. АН СССР. – 28(6). – С. 256–270.
169. Собирайте лекарственные растения. Краткое руководство к сбору лекарственных растений Башкирии. – Уфа: Башкириздат. – 38 с., 18 рис. (соавтор Я.А. Фиалков).

1944

170. Работа отдела систематики и геоботаники Института ботаники АН УССР с IX 1941 по 31 XII 1943 г. // Сов. ботан. – № 2. – С. 56–57.

1945

171. О нахождении в Киеве адвентивного карантинного сорняка *Amaranthus blitoides* S. Watson // Ботан. журн. АН СССР. – **30**(4). – С. 187.
172. О нахождении в СССР нового адвентивного растения *Collomia linearis* Nutt. // Ботан. журн. АН СССР. – **30**(4). – С. 185–186 (соавтор Е.Д. Карнаух).
173. Крым-сагиз // Ботан. журн. АН УРСР. – 1945(1946). – **11**(3–4). – С. 135–143.

1946

174. Дикорослі лікарські рослини України. – К.: Держмедвидав. – 91 с., 48 рис. (співавтор Я.А. Фіалков).
175. Новый вид *Linaria uralensis* Kotov с южного Урала // Ботан. журн. АН УРСР. – 1946(1947). – **3**(3–4). – С. 26–28.

1947

176. Высокогорная флора и растительность Южного Урала // Сов. ботан. – **15**(3). – С. 145–146.
177. Гірські соснові бори як проблема історичної ботанічної географії // Ботан. журн. АН УРСР. – **4**(1–2). – С. 53–59.
178. Новый вид флоры УРСР *Odontites salina* Kotov // Ботан. журн. АН УРСР. – **4**(1–2). – С. 76–77.
179. Порівняльна характеристика широколистяних лісів Башкирії та України // Кн.: Доп. відділу біол. наук АН УРСР (Київ). – **3**. – С. 212–219.
180. Рослинність Башкирського Державного заповідника на Південному Уралі // Ботан. журн. АН УРСР. – **4**(3–4). – С. 120–126.
181. Систематика і географія рослин УРСР за 30 років // Ботан. журн. АН УРСР. – **4**(3–4). – С. 36–41.

1948

182. Новый вид житняка *Agropyrum karadaghense* Kotov зі східного Криму // Ботан. журн. АН УРСР. – **5**(1). – С. 32–34, 1 рис.

1949

183. Адвентивні рослини УРСР // Ботан. журн. АН УРСР. – **6**(1). – С. 74–78.
184. Рецензія: Шалыт М.С. О растительности Присивашья (К вопросу о существовании «полюнных степей» на юге Украины и в северном Крыму. Москва, 1948) // Ботан. журн. АН УРСР. – **6**(3). – С. 85–86.

1950

185. Визначник рослин УРСР. – Київ-Харків: Держвидав. сільгосп. літ-ри. – 929 с. (23 родини, крім того, 3 роди *Rosaceae* разом із Є.Д. Карнаух).
186. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 3. – 426 с. (редактор).

1951

187. Работа украинских ботаников в связи с реализацией плана преобразования природы степной полосы // Тез. докл. делегат. совещ. ВБО

(28.01–1.02.1951). Итоги и перспективы геоботанических исследований, посвященных плану преобразования природы. – М.-Л.: Изд. АН СССР. – С. 16–24 (соавтор Ф.А. Гринь).

1952

188. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 4. – 692 с. (редактор тома).
189. Родина: *Salicaceae* Lindl. та *Amaranthaceae* Juss., порядки *Juglandales* Engl. та *Urticales* Lindl. // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 4 (співавтори Є.М. Бродіс, О.О. Лоначевський, П.І. Гержедович, І.Т. Васильченко, В.В. Меферт).
190. Сталінський план перетворення природи і участь ботаніків Української РСР в його реалізації // Ботан. журн. АН УРСР. – 9(1). – С. 3–7 (співавтор Ф.О. Гринь).
191. Растительность и животный мир юга Украинской ССР и Северного Крыма. – К.: Изд. АН УССР. – 87 с. (соавторы Д.Я. Афанасьев, Г.И. Билык, А.Г. Костяковский).

1953

192. Добір деревних та чагарникових порід для полезахисних лісових смуг Української РСР // Ботан. журн. АН УРСР. – 10(1). – С. 3–22 (співавтор Ф.О. Гринь).
193. Родина *Cruciferae* // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 5. – С. 203–428.
194. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 5. – 692 с. (редактор тома).
195. Новий вид *Alyssum tenderiense* Kotov sp. nova // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 5. – С. 506.
196. Флора крейдяних відслонень в басейні Сіверського Дінця в межах УРСР в зв'язку з геологічним віком та літологічним складом порід // Ботан. журн. АН УРСР. – 10(2). – С. 46–54.
197. Крым-сагыз (*Taraxacum hybernum* Stev.) // Кн.: Каучук и каучуконосы. – Л.: Изд. АН СССР. – Т. 2. – С. 220–229.

1954

198. Рецензія: Горяев М.И. Эфирные масла флоры СССР (Алма-Ата: Изд. АН Каз. ССР, 1952) // Ботан. журн. АН УРСР. – 11(1). – С. 115.
199. Рецензія: Мешков А.Р. Очерк истории флоры и растительности черноземного центра (Воронеж: Изд. гос. пед. ин-та (географ. факульт.), 1953, С. 1–73) // Ботан. журн. АН УРСР. – 11(2). – С. 98–99.
200. Другоразове цвітіння // Зірка. – К.: Вид-во ЦК та Київ. комітету ЛКСМУ (у «Блокноті юного натураліста») – № 10.
201. Замітка про деякі нові та цікаві рослини Прикарпаття // Ботан. журн. АН УРСР. – 11(3). – С. 113–115.
202. Современное состояние изучения и использования растительных ресурсов в УССР // Тез. докл. совещания по растительным ресурсам СССР. – М.-Л.: изд-во АН СССР. – С. 27–29.
203. Нові види ранникових (*Scrophulariaceae*) у флорі УРСР // Ботан. журн. АН УРСР. – 11(4). – С. 66–69.

204. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 6. – 608 с. (член редакційної колегії).
205. Роди *Comarum* L., *Dasiphora* Raf., *Potentilla* L., *Waldsteinia* Willd., *Sieversia* Willd., *Geum* L., *Dryas* L., *Filipendula* Adans. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 6. – С. 104–156.
206. Підродина *Prunoideae* Focke (*Rosaceae*) // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 6. – С. 281–301.
207. Новий вид *Prunus moldavica* Kotov sp. nova // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 6. – С. 586.
208. Новий вид *Prunus stepposa* Kotov sp. nova // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 6. – С. 586.

1955

209. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 7. – С. 657 (член редакційної колегії).
210. Новий вид *Seseli tenderiense* Kotov sp. nova // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 7. – С. 636.
211. Критична замітка про деякі види родини ранникових (*Scrophulariaceae*) флори України // Ботан. журн. АН УРСР. – **12**(1). – С. 73–79.
212. Флористичні особливості пограничної смуги Опілля та Волинського Лісостепу // Ботан. журн. АН УРСР. – **12**(3). – С. 78–90.
213. Родина *Polygalaceae* Lindl. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 99–114.
214. Родина *Anacardiaceae* Lindl. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 185–192.
215. Родина *Celastraceae* Lindl. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 193–204.
216. Родина *Staphyleaceae* DC. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 204–208.
217. Родина *Aceraceae* Lindl. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 208–226.
218. Родина *Hippocastanaceae* DC. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 226–229.
219. Родина *Rhamnaceae* R. Br. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 235–240.
220. Родина *Sapindaceae* Juss. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 299–230.
221. Родина *Thymelaeaceae* Adans. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 382–388.
222. Родина *Araliaceae* Vent. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 459–460.
223. Родина *Umbelliferae* Moris. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 460–618.

224. Родина *Cornaceae* Link. // Флора УРСР. – К.: Вид. АН УРСР. – Т. 7. – С. 618–627.
225. Рецензія: Гейдеман Т.С. Определитель растений Молдавской ССР // Ботан. журн. АН УРСР. – **12**(1). – С. 109–110.
226. Рецензія: Маевский П.Ф. Флора средней полосы европейской части СССР. 8 изд. (ред. чл.-кор. АН СССР Б.К. Шишкин. – М.-Л.: Сельхозиздат, 1954) // Ботан. журн. АН УРСР. – **12**(3). – С. 108–110.

1956

227. Охорона природи в Українській РСР та завдання ботаніків // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **13**(2). – С. 3–14 (співавтор С.С. Харкевич).
228. Очиток відігнутий (*Sedum reflexum* L.) в Українському Поліссі // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **13**(1). – С. 92–94.
229. Нові види рослин з Криму (*Paeonia lithophila* Kotov, *Theucium cretaceum* Kotov, *Scabiosa taurica* Kotov) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **13**(3). – С. 49–54.
230. Рослинність Карадага та його околиць // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **13**(4). – С. 111–113.
231. Рецензія: Викторов С.В. Использование геоботанического метода при геологических и гидрологических исследованиях (АН СССР. – М.-Л., 1955) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **13**(1). – С. 111–113.

1957

232. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 8. – 544 с. (редактор тома).
233. Родина *Primulaceae* // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 8. – С. 72–128 (співавтор Є.Д. Карнаух).
234. Родина *Ebenaceae* // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 8. – С. 181–187.
235. Діагноз нового виду *Cyclamen kusnetzovii* Kotov et Czernova // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 8. – С. 521.
236. Основные черты развития флоры и растительности Крыма // Тез. докл. Науч. сессии, посвященной 100-летию со дня рождения Г.И. Танфильева (Одесса, 29 февраля–3 марта 1957 г.). – Одесса. – С. 57–58.
237. Систематика вищих рослин і вивчення флори на Україні за роки Радянської влади // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **14**(3). – С. 5–11.
238. Флора каменистих обнажень в УССР і її походження. I. // Тез. докл.: I Делегат. съезд ВБО. Секция флоры и растительности. – вып. 3. – С. 23–26.
239. Рецензія: Геоботаническая карта СССР, масштаб 1: 4000000 (М.-Л.: Изд. АН СССР, 1954). Растительный покров СССР. (Пояснительный текст к карте под редакцией Е.М. Лавренко и В.Г. Сочавы. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1956. – **1**. – 460 с.) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **14**(2). – С. 113–114.
240. Рецензія: Привалова Л.А. Растительный покров восточного нагорья Крыма и его хозяйственное использование (Тр. Гос. Никит. ботан. сада. – 1956. – **22**) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **14**(3). – С. 107–108.

1958

241. Видатний діяч охорони природи на Україні В.І. Талієв // Мат-ли про охорону природи на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР. – Вип. 1. – С. 130–133.
242. Нові та рідкісні рослини Криму // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **15(2)**. – С. 66–73.
243. Рецензія: Станков С.С. – Талиев В.И. Определитель высших растений европейской части СССР (2 изд., 1957) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **15(2)**. – С. 108–109.
244. Современное состояние работ по растительным ресурсам УССР и пути их дальнейшего изучения // В сб.: Состояние и перспективы изучения растит. ресурсов СССР. – М.-Л.: Изд. АН СССР. – С. 118–122.
245. Занесені види рогачок (*Erucastrum*) у флорі УРСР // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **15(3)**. – С. 83–86.
246. Флора каменистих обнажень в Українській ССР і її походження // Тез. докл. делегат. съезда ВБО (9–15 мая 1957 г.). Секц. флоры и раст. – Ленинград, 1958, вып. 3. – С. 22–25.

1959

247. Ботанико-географический очерк гор Зигальга и Машак на Южном Урале // Мат-ли по классиф. растительности Урала. – Свердловск. – С. 59–61.
248. Растительность Башкирского государственного заповедника на Южном Урале // Мат-ли по классиф. растительности Урала. – Свердловск. – С. 61–63.
249. Новые для культуры эфиромасличные растения УССР // Тр. ботан. ин-та им. В.Л. Комарова АН СССР, серия 6. – вып. 7. – С. 85–87.
250. Растительность Карадага // Кн.: Карадаг. – К.: Изд. АН УССР. – С. 19–25.
251. Природные ресурсы УССР и пути их рационального использования // Мат-ли III съезда Географ. об-ва СССР. – Ленинград. – 42 с. (соавтори В.Г. Бондарчук, И.К. Бучинский, А.Т. Диброва, Л.К. Заморий, А.Б. Кистяковский, В.О. Назаров, П.С. Погребняк, С.М. Родионов, О.Л. Храмов).
252. Олександр Гумбольдт (до 100-річчя з дня смерті) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **16(6)**. – С. 99–100.

1960

253. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 9. – 690 с. (редактор тома).
254. Значення ідей Ч. Дарвіна для розвитку ботанічної географії // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **17(1)**. – С. 97–102.
255. Рослинність степів у південно-східній частині Луганської області // Зб.: Мат-ли про охорону природи на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР. – Вип. 2. – С. 54–60.
256. Нова рослина флори УРСР – ліщиця скорзонеролиста (*Gypsophila scorsonerifolia* Ser.) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **17(4)**. – С. 75–79.

257. Видатний діяч охорони природи В.Г. Аверін // Мат-ли про охорону природи на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР. – Вип. 2. – С. 11–113.
258. Знахідка кримської орхідеї ремнепелюстника козлиного (*Himantoglossum caprinum* (М.В.) Spreng. на Кавказі // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **17**(2). – С. 77–82 (співавтор В.В. Протопопова).
259. Родина *Scrophulariaceae* (крім роду *Veronica*) // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 9. – С. 405–631.
260. Модест Михайлович Ільїн (до 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **17**(1). – С. 91–92.
261. Высокогорная растительность юго-восточной части Центрального Тянь-Шаня // Кн.: Проблемы ботаники. Мат-лы по изучению флоры и растительности высокогорий. – Л.: Наука. – Т. 5. – С. 218–224.
262. Состояние и задачи дальнейшего изучения флоры и растительности Украинских Карпат // Тез. доп. конф. по вивченню флори й фауни Карпат та прилеглих територій. – К.: Вид-во АН УРСР. – С. 105–109 (співавтори К.А. Малиновський, В.І. Чопик).
263. Основные черты флоры и растительности Украинских Карпат // Сб.: Флора и фауна Карпат. – М.: изд-во АН СССР. – С. 5–33 (соавтор В.И. Чопик).
264. Буш Н.А. // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 2. – С. 179.
- 1961**
265. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 10. – 491 с. (редактор тома).
266. Діагноз нового виду *Orobanche sarmatica* Kotov // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 10. – С. 454.
267. Родина *Orobanchaceae* // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 10. – С. 5–57.
268. Родина *Globulariaceae* // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 10. – С. 67–69.
269. Родина *Dipsacaceae* // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 10. – С. 339–379.
270. Высокогорная флора Украинских Карпат и генетические связи ее с флорами гор Европы, Кавказа и Азии // Тез. докл. II совещания по вопросам изучения и освоения флоры и растительности высокогорий. – Л. – С. 7–10.
271. Друга нарада з питань вивчення та освоєння флори і рослинності високогір'я // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **18**(5). – С. 109–110.
272. Зауваження до перегляду воронезькими ботаніками видового складу флори Середньоросійської височини та північно-східної частини УРСР // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **18**(3). – С. 108–110.
273. Знахідка бурачка тендерського (*Alyssum tenderiense* Kotov) у Болгарії // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **18**(4). – С. 63–67, 1 карта.
274. Нові відомості про поширення камеліни звичайної *Commelina communis* L. на Україні // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **18**(1). – С. 114–115.

275. Гербарій // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 3. – С. 212.
 276. Дивина (*Verbascum* L.) // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 4. – С. 154.
 277. Дягиль // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 4.
 278. Жостер (*Rhamnus* L.) // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 5. – С. 97.
 279. Зонтичні (*Umbelliferae*) // Українська радянська енциклопедія. – К.

1962

280. До систематики роду волошки (*Centaurea* L. s. l.) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **19**(1). – С. 39–44 (співавтор Д.М. Доброчаєва).
 281. Потери науки. Евгения Николаевна Клобукова-Алисова (1889–1962) // Ботан. журн. АН СССР. – **47**(1). – С. 1692–1694 (соавтор Н.Г. Кабанов).
 282. Редкие, эндемичные и исчезающие виды растений УССР и необходимость их охраны // Бюлл. охраны природы и заповедное дело в СССР. – М. – вып. 7. – С. 50–53.
 283. Три карты распространения главнейших лекарственных растений в УССР // Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. – М. – С. 28.
 284. Діагноз нового виду *Artemisia cretacea* Kotov // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 11. – С. 571–572.
 285. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 11. – 590 с. (член редакційної колегії).
 286. Триба *Ambrosieae* Cass. (*Compositae*) // Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 11. – С. 147–160.
 287. Професор Андрій Миколайович Краснов (до 160-річчя з дня народження) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **19**(5). – С. 104–106.
 288. Professor A.N. Krasnov // *Britannic Courier*. – London.

1963

289. Пам'яті Б.К. Шишкіна // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **20**(4). – С. 118–119.
 290. Реликтовый элемент в высокогорной флоре южной части Центрального Кавказа // Ботан. журн. АН СССР. – **48**(4). – С. 365.
 291. Растительные ресурсы Украинской ССР и их рациональное использование // Тез. докл. научной конф.-семинара «Природные ресурсы УССР, их народнохоз. использование». – К.: изд-во об-ва по распространению полит. и научн. знаний УССР. – С. 35–40.
 292. Растительность Башкирского Предуралья // Ботан. журн. АН СССР. – **48**(10). – С. 1521–1594.
 293. Академік В.М. Сукачев // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 4. – С. 165.
 294. Талієв Валерій Іванович // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 4. – С. 253.
 295. Танфільєв Гавріїл Іванович // Українська радянська енциклопедія. – К. – Т. 4. – С. 266–267.

1964

296. Рідкісні та ендемічні рослини флори України і необхідність їх охорони // Зб.: Охороняйте рідну природу. – **3**. – С. 5–12.
297. *Taraxacum tauricum* Kotov sp. nova // Флора СССР. – М.-Л. – Т. 29. – С. 736.
298. Микола Миколайович Гришко // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **21**(4). – С. 142–144 (співавтор Д.Я. Лихвар).

1965

299. Зміни у флорі та рослинності УРСР за останнє століття під впливом господарської діяльності людини // Мат-ли III з'їзду УБТ. – К.: Наук. думка. – С. 47–53.
300. Нові види, описані з флори УРСР та їх критичний перегляд // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **22**(2). – С. 95–101.
301. Флора Криму та її зв'язки з флорами Балкан та Кавказу // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **22**(5). – С. 62–66.
302. Андрей Иванович Барбарич (К 60-летию со дня рождения) // Ботан. журн. АН СССР. – **50**(8). – С. 1183–1184.
303. Рослинність Ізюмського лісгоспу на лівобережжі Сіверського Дінця в Харківській області // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **22**(6). – С. 97–98.
304. О некоторых засушливых задачах систематики, географии растений и геоботаники // Кн.: Проблемы совр. ботан. – М.-Л.: Наука. – Т. 1. – С. 62–65.
305. Гаврило Иванович Білик (до 60-річчя з дня народження) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **22**(1). – С. 101–103.
306. Флора УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 12. – 589 с. (член редакційної колегії).
307. Рід *Hieracium* // Флора УРСР. – К.: Наук. думка. – Т. 12. – С. 347–559.
308. Рід *Taraxacum* Wigg. // Флора УРСР. – К.: Наук. думка. – Т. 12. – С. 271–290.
309. Визначник рослин УРСР. – 2 вид. – К.: Урожай. – 877 с. (член редакційної колегії).
310. Опрацювання 35 родин, 10 родів з родини *Rosaceae* і 30 родів з родини *Compositae* // Визначник рослин УРСР. – 2 вид. – К.: Урожай.
311. О видовом составе крымской флоры // Тез. докл. Республ. научн. конф. «Биол. основы рацион. использования растит. и животн. мира», 27–30 октября 1965 г. – Симферополь. – С. 64–66.
312. Растительность юго-восточной части Центрального Тянь-Шаня // Тез. докл. III Совещания по вопр. изучения и освоения флоры и растит. высокогорий. – М.-Л.: Наука. – С. 19–20.

1966

313. Высокогорная флора Украинских Карпат и генетические связи её с горами Европы, Кавказа и Азии // В. кн.: Проблемы ботаники. Т. 8. Растит. высокогорий и вопросы её хоз. использования. – Л.: Наука. – С. 5–11.

314. Флора и растительность хребта Рыла в Болгарии (с 1 рис.) // Ботан. журн. АН СССР. – **51**(4). – С. 579–583.
315. Бруслина європейська (*Euonymus europaea* L.) та її мінливість // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **23**(5). – С. 102–105.
316. О работе секции флоры и растительности Украинского ботанического об-ва за 1964 и 1965 гг. // Ботан. журн. АН СССР. – **51**(6). – С. 914–915.
317. Рецензія: Голубев В.Н. Эколого-биологические особенности травянистых растений и растительных сообществ Лесостепи (М.-Л.: Наука, 1965. – 286 с.) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **23**(2). – С. 86–87.
318. Ботанико-географический очерк и районирование БАССР // Кн.: Определитель растений Башкирской АССР. – М.-Л.: Наука. – С. 5–16, с картой.
319. Обработка 40 семейств // Определитель раст. Башкирской АССР. – М.-Л.: Наука.

1967

320. Походження флори Криму в світлі нових геологічних досліджень // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **24**(1). – С. 66–68.
321. Досягнення у вивченні флори, систематики вищих рослин і рослинних ресурсів на Україні // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **24**(5). – С. 6–19 (співавтор Харкевич С.С.).
322. Об изучении и обогащении растительных ресурсов Украины за 50 лет Советской власти // Раст. ресурсы. – **3**(3). – С. 347–354 (соавтор Харкевич С.С.).
323. Про роботу відділу вищих рослин Інституту ботаніки АН УРСР за післявоєнний час (1945–1966 рр.) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **24**(4). – С. 112–113.
324. Растительность юго-восточной части Центрального Тянь-Шаня // Сб.: Проблемы ботаники. Растит. мир высокогорий СССР и вопросы его использования. – Т. 9. – С. 101–106.

1968

325. Олексій Лаврентійович Липа (до 60-річчя з дня народження) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **24**(4). – С. 95–96. (співавтори А.І. Барбарич, І.П. Білоконь).
326. Новые адвентивные растения по берегам Волги и в пойме р. Волги // Ботан. журн. АН СССР. – **53**(8). – С. 1157–1159.
327. Дикорослі єфіроолійні рослини УРСР // Зб.: Досягнення ботанічної науки на Україні (1965–1966 рр.). – К.: Наук. думка. – С. 78–81.
328. Флора другої тераси р. Десни та заплави р. Остра // Зб.: Досягнення ботанічної науки на Україні (1965–1966 рр.). – К.: Наук. думка. – С. 31–33 (співавтор А.І. Барбарич).
329. Флора заплави р. Десни в околицях м. Остра // Зб.: Досягнення ботанічної науки на Україні (1965–1966 рр.). – К.: Наук. думка. – С. 33–36 (співавтор А.І. Барбарич).

1969

330. Флора і рослинність південного схилу Середньо-Російської височини та її відрогів // *Мат-ли IV з'їзду УБТ.* – К.: Наук. думка. – С. 170–172. (співавтор О.П. Мринський).
331. Олена Дмитрівна Вісюліна (до 70-річчя з дня народження) // *Укр. ботан. журн.* АН УРСР. – **26**(2). – С. 101–102 (співавтор А.І. Барбарич).
332. Флора і рослинність Родопських гір в Болгарії // *Укр. ботан. журн.* АН УРСР. – **26**(5). – С. 28–30.
333. Ефіроолійні рослини України. – К.: Наук. думка. – С. 1–192 (співавтори С.Д. Карнаух, С.С. Морозюк, С.В. Гончаров).
334. Нові адвентивні культури та дикі рослини Криму // *Укр. ботан. журн.* АН УРСР. – **26**(2). – С. 72.
335. *Hieracium* L. – Ястребинка // *Флора Крима.* – Ялта. – **3**(3). – С. 331–346.

1970

336. Академік В.Л. Комаров (До 100-річчя з дня народження) // *Укр. ботан. журн.* АН УРСР. – **27**(6). – С. 797–799.
337. Амброзія безкрила (*Ambrosia aptera* DC.) нова адвентивна рослина УРСР // *Укр. ботан. журн.* АН УРСР. – **27**(1). – С. 107–108.
338. Новый вид – Волчегодник крымский (*Daphne taurica* Kotov) и его генетические связи // *Ботан. журн.* АН СССР. – **55**(9). – С. 1335–1340, 1 таб., 1 рис.
339. Новые адвентивные растения Краснодарского края // *Ботан. журн.* АН СССР. – **55**(10). – С. 1502.
340. Рецензія: Е.В. Вульф. Флора Крима (Ялта, 1969. – **3**(3)) // *Ботан. журн.* АН СССР. – **55**(8). – С. 1194–1195.
341. Рослинність Центрального чорноземного заповідника ім. В.В. Альохіна // *Зб.: Досягнення ботанічної науки на Україні (1967–1968 рр.)*. – К.: Наук. думка. – С. 57–60 (співавтор О.П. Мринський).
342. Бур'яни України (визначник-довідник). – К.: Наук. думка. – 508 с.
343. Родини *Cruciferae*, *Umbelliferae*, *Scrophulariaceae*, *Orobanchaceae* // *Бур'яни України (Визначник-Довідник)*. – К.: Наук. думка.
344. Болиголов // *Українська сільсько-господарська енциклопедія.* – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 132.
345. Борщевик (*Heracleum*) // *Українська сільсько-господарська енциклопедія.* – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 142.
346. Вовчок, зарази́ха (*Orobanche*) // *Українська сільсько-господарська енциклопедія.* – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 254.
347. Гірчи́ця // *Українська сільсько-господарська енциклопедія.* – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 321.
348. Ефіроолійні рослини // *Українська сільсько-господарська енциклопедія.* – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 467.
349. Жовтушник (*Erysimum*) // *Українська сільсько-господарська енциклопедія.* – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 464.

1971

350. Є.М. Лавренко (до 70-річчя від дня народження і 50-річчя наукової та педагогічної діяльності) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **28**(2). – С. 254–256.
351. Рослиність і флора Сиваського острова Куюк-туп // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **28**(3). – С. 326–330 (співавтор П.Я. Попович).
352. Нові та рідкісні рослини південного сходу УРСР і Криму // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **28**(5). – С. 609–613.
353. Рецензія: Дудик Н.М., Кондратюк Е.Н. Атлас плодов и семян бобовых природной флоры УССР (К: Наук. думка, 1971. – 214 с.) // Ботан. журн. АН СССР. – **56**(1). – С. 1705.

1972

354. Вовчі ягоди кримські (*Daphne taurica* Kotov) та умови їх зростання // Зб.: Досягнення ботанічної науки на Україні. – К.: Наук. думка. – С. 56–58.
355. Вплив поводи р. Десни на розвиток рослинності та флори околиць м. Остра // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **29**(4). – С. 514–517.
356. Рослиність та флора селенебезпечних районів Криму та їх використання у боротьбі з ерозією ґрунтів // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **29**(3). – С. 344–351 (співавтор П.Я. Попович).
357. Вклад украинских ботаников в изучение флоры УССР и СССР и создание центрально-республиканского гербария в г. Киеве // Ботан. журн. АН СССР. – **57**(5). – С. 562–564.
358. Зміни у флорі та рослинності Криму під впливом діяльності людини // Тез. доп. V з'їзду УБТ. – Ужгород. – С. 20–21 (співавтор П.Я. Попович).
359. Род Ястребинка (*Hieracium* L.) // Определитель высших растений Крыма. – Л. – С. 506–511.
360. Сучасний стан флори УРСР і завдання подальшого її вивчення // Тез. доп. V з'їзду УБТ. – Ужгород. – С. 3–4.
361. Ключ для определения видов рода *Hieracium* // Определитель высших растений Крыма. – Л.: Наука. – С. 506–507.

1973

362. Андрій Іванович Барбарич (до 70-річчя від дня народження) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **30**(4). – С. 530–531 (співавтор С.С. Морозюк).
363. Вклад В.І. Танфільєва в розвиток ботаніки (До 100-річчя з дня народження) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **30**(2). – С. 251–252.
364. Ефіроолійні рослини України // Зб.: Рослинні ресурси України, їх вивчення та раціональне використання. – К.: Наук. думка. – С. 169–170.
365. Життя і діяльність В.М. Любименка і розвиток його ідей в сучасній науці (до 100-річчя з дня народження) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **30**(6). – С. 796–799 (співавтор О.Г. Судьїна).
366. Пам'яті О.Д. Вісюліної // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – **30**(2). – С. 246–250 (співавтор С.С. Морозюк).
367. Реликты и эндеми равнинной части Украины и Крыма // Тез. докл. V делегатського съезда ВБО. – Киев. – С. 28–29.

368. Современные задачи изучения флоры Европейской части СССР и составление флор и определителей растений // Тез. докл. V делегатского съезда ВБО. – Киев. – С. 161–162.
369. Рецензія: Определитель высших растений Крыма (Ред. проф. Н.И. Рубцов, Л.: Наука, 1972. – 550 с.) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – 30(3). – С. 394–395.
370. Барбарич А.І., Дубовик О.М., Стрелко Д.В. Жироолійні рослини України. Довідник. – К.: Наук. Думка. – 132 с. (редактор).

1974

371. До питання про кількість видів в роді *Thymus* // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – 31(3). – С. 359–361.
372. Нові рідкісні та ендемічні рослини південного сходу України // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – 31(5). – С. 659–662.
373. Новые адвентивные виды *Oenothera* L. Европейской части СССР // Ботан. журн. АН СССР. – 59(4). – С. 538–540.
374. О редких и эндемичных близкородственных растениях гор Кавказа, Крыма, Урала, Донецкого кряжа и Среднерусской возвышенности // Тез. докл. VI Всесоюзн. Совещ. по вопр. изучения и освоения флоры и растительности высокогорий. – Ставрополь. – С. 175–176.
375. Растительность долины и склонов реки Каинды в юго-восточной части Центрального Тянь-Шаня // Кн.: Проблемы ботаники. Растительный мир высокогорий и его освоение. – Л.: Наука. – Т. 12. – С. 160–165.
376. Рецензия: Козловская Н.В., Парфенов В.И. Хорология флоры Белоруссии (ред. И.Д. Юркевич, Ин-т экспериментальной ботаники им. В.Ф. Купревича АН БССР. – Минск: Наука и техника, 1972. – 308 с.) // Ботан. журн. АН СССР. – 59(4). – С. 609–611.
377. Рецензія: Atlas florae Europaea. Distribution of Vascular Plants in Europe. *Pteridophyta (Psilotaceae to Azollaceae)* (ed. by G. Galas et Suotinem, Helsinki, 1972. – 1) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – 31(2). – С. 260–261.

1975

378. Рідкісні, ендемічні й нові рослини Кабардино-Балкарії та Північної Осетії // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – 32(2). – С. 210–214.
379. Новый американский род и вид *Leavenworthia torulosa* A. Gray (*Brassicaceae*) в СССР // Ботан. журн. АН СССР. – 60(8). – С. 1187–1188.
380. Реликтовые и вымирающие волчегодники (*Daphne*) в СССР // Тез. докл. XII Международного ботан. конгресса. – Л. – Т. 2. – С. 570.
381. Рецензия: Флора Европейской части СССР. Т. 1. Плаунообразные, хвощеобразные, голосемянные, покрытосемянные. (ред. Ан.А. Федоров. – Л., 1974) // Ботан. журн. АН СССР. – 60(9). – С. 1361–1362.

1976

382. Рецензія: Черепанов С.К. Свод дополнений и изменений к «Флоре СССР». Т. I-XXX (Л., 1973) // Укр. ботан. журн. АН УРСР. – 33(2). – С. 180–181.

383. Рецензия: Фодор С.С. Флора Закарпаття (Львів) // Ботан. журн. АН СССР. – **61**(5). – С. 750–751.
384. Рецензия: Васильченко И.Т., Пидотти О.А. Определитель растений орошаемого земледелия. Изд. 2 (Л.: Колос, 1975) // Ботан. журн. АН СССР. – **61**(12). – С. 1783–1784.
385. Рослинність острова Куок-Туп в Сиваші // Зб.: Досягнення ботан. науки на Україні, 1969–1970 рр. – Київ. – С. 61–62 (співавтор Ф.Я. Попович).
386. Про видовий склад флори України та нові види // Зб.: Досягнення ботан. науки на Україні, 1970–1973 рр. – Київ. – С. 116–117.
387. Букові ліси околиць Голубих Озер по р. Череку Балкарському в Кабардино-Балкарії // Зб.: Досягнення ботан. науки на Україні, 1970–1973 р.р. – Київ. – С. 206–208.

1977

388. Рідкісні рослини морського узбережжя в Латвійській РСР // Зб.: Досягнення ботан. науки на Україні, 1974–1975 рр. – Київ. – С. 52.
389. Рослинність тайги правого берега р. Єнісею нижче м. Єнісейська і впадіння в нього р. Підкам'яної Тунгуски // Зб.: Досягнення ботан. науки на Україні, 1974–1975 рр. – Київ. – С. 161.
390. Льодовиковий період і перегляціальні лучні степи та степи Європейської частини СРСР і Сибіру // Тези доп. VI з'їзду УБТ. – Київ. – С. 273.
391. Рецензия: Красная книга. Дикорастущие виды флоры СССР, нуждающиеся в охране (ред. акад. А.Л. Тахтаджян. – Л.) // Ботан. журн. АН СССР. – **62**(6). – С. 927–928.
392. Центрально-Республиканский Гербарий в Киеве // Ботан. журн. АН СССР. – **62**(5). – С. 764–769 (соавторы А.И. Барбарыч, Т.Я. Омельчук-Мякушко).
393. Высокогорная растительность истоков рек северного склона хребта Терской-Алтау в центральном Тянь-Шане // Тез. докл. Всесоюзн. VII совещания по вопросам изучения и освоения флоры и растительности высокогорий (Новосибирск, 5–7 июля 1977 г.). – Новосибирск. – С. 88.
394. Визначник рослин Українських Карпат. – К.: Наук. думка. – 435 с. (член редакційної колегії).
395. Опрацювання 18 родин, а також родів *Comarum*, *Pentaphylloides* і *Potentilla* з родини *Rosaceae* та *Taraxacum* і *Hieracium* (*Compositae*) // Визначник рослин Українських Карпат. – К.: Наук. думка.

1978

396. Рецензия: Камышев Н.С., Хмелев Н.Ф. Растительный покров Воронежской области и его охрана (Воронеж: Воронежский ун-т, 1976) // Ботан. журн. АН СССР. – **63**(5). – С. 776–778.

1979

397. Сем. *Brassicaceae* Burnett // Фл. европ. части СССР. – Л.: Наука. – Т. 4. – С. 30–148.

1987

398. Обработка 16 семейств // Определитель высш. раст. Украины. – К.: Наук. думка.

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ КОТОВ **У СПОГАДАХ УЧНІВ, КОЛЕГ ТА СУЧАСНИКІВ**

ЗУСТРІЧІ З ВЕЛИКИМ УЧЕНИМ!

З проханням написати до ювілейного видання про Михайла Івановича Котова до мене звернулася його найуспішніша учениця, тепер теж, як і він, доктор, професор і єдиний з його вихованців Лауреат Державної премії України Віра Вікторівна Протопопова. З Вірою ми часто згадували події, пов'язані з діяльністю Михайла Івановича і вважали їх цікавими та повчальними. Мені досі здавалося, що ще рано виступати в ролі автора мемуарів, але прохання Віри Вікторівни – це понад усе.

Про М.І. Котова я дізнався слухаючи лекції з систематики вищих рослин відомого ботаніка, випускника ленінградської геоботанічної школи, професора Іллі Семеновича Сидорука. За станом здоров'я та інших причин він переїхав в Україну. Його лекції відзначалися високо фаховою і акторською майстерністю. Як представник старої школи, він подавав матеріал і вміло поєднував його з численними віршами, присвяченими рослинам, прислів'ями, пояснював походження назв та способи їх ефективного запам'ятовування. В лекціях часто згадував М.І. Котова, з яким був добре знайомим. На лабораторних заняттях студенти користувалися новеньким «Визначником рослин України» 1965 року випуску, в якому ювіляру належала майже третина всього тексту. За це його, як й інших авторів, ми вважали небожителями. Про М.І. Котова, як найвидатнішого систематика у колишньому Радянському Союзі, багато розповідав мій науковий керівник, професор Сигізмунд Семенович Харкевич, який вважав його своїм вчителем. Він і познайомив мене з Михайлом Івановичем у березні 1972 року. Коли про особистість розповідають багато доброго і значущого, то в уяві вона постає таким собі монументом. Тому я трохи розгубився при зустрічі з середнього зросту, трохи нахиленим, худорлявим, вже

сивим, але дуже жвавим і енергійним чоловіком ... З шефом вони обговорили тему моєї кандидатської роботи. Михайло Іванович дуже багато назвав питань, які я мав зробити, і, що саме головне, подавав численну кількість відбитків своїх праць з підписом від автора. Їх зберігаю як реліквії, а багато, особливо ранніх, де, зокрема, наведені геоботанічні описи рослинності надморських кіс, долин річок, а також рослинності водорозділів використовую до тепер у науковій роботі. Потім ми зустрічалися з ним на засіданнях секції Українського ботанічного товариства, що відбувалися регулярно не рідше ніж одного разу на місяць, і в яких ботанічна професура Інституту брала участь постійно. Це, звичайно, було великим стимулом для нас – початківців. На засіданнях М.І. Котов завжди давав критичну, але позитивну оцінку зробленим доповідям і це надихало. При цьому ми отримували відбитки його нових робіт. М.І. Котов був членом екзаменаційної комісії по прийому у мене кандидатського іспиту з ботаніки. Його запросив директор тоді Центрального ботанічного саду АН УРСР Андрій Михайлович Гродзинський. Це запрошення було умотивоване двома причинами – мати доброго екзаменатора (М.І. Котов ніколи не йшов на компроміс, про це було всім відомо) і довести, що в ботанічному саду має місце належний рівень фахової підготовки. Останнє було зумовлене певними розмовами, які були безпідставними, але на жаль траплялися. Я був попереджений і ретельно готувався. На мене також був покладений почесний обов'язок привезти Михайла Івановича на іспит. Таким чином я побував у нього вдома і був свідком «суперечки» його домашніх – племінника і його дружини, які настійно пропонували йому відповідний для такої події одяг, на що він зрештою погодився і потім в машині це коментував, але було добре видно, що таке відношення йому приємне. На іспиті було шість докторів і участь М.І. Котова вносила певну офіційність. Це хвилювало, але з питаннями я справився. Були додаткові і, зокрема, від М.І. Котова. В одному я назвав вид рослини з родини зонтичних і М.І.Котов делікатно мене поправив. Я впевнено заперечив і послався на «Флору» та «Визначник». Тоді Михайло Іванович примруживши око і посміхнувшись, запитав, а хто опрацьовував у названих виданнях ці родини. Я знав, що М.І. Котов був редактором і автором зонтичних у відповідному томі «Флори» і у

«Визначнику» теж. Тому підвищеним голосом відповів так, що це прозвучало ніби Котов екзаменатор і Котов автор – різні люди. Сміялися всі члени комісії, але оцінку поставили «відмінно». А.М. Гродзинський це потім довго коментував і цим самим заперечував чутки про ботанічний рівень підготовки аспірантів у Саду. На захисті моєї дисертації, що відбувся 40 років тому, у липні 1976 року, і яким відкривалася робота спеціалізованої Вченої ради Центрального ботанічного саду АН УРСР, з Інституту ботаніки АН УРСР були присутні всі доктори наук за спеціальністю по диплому «ботаніка» як її члени. Тому був там і М.І. Котов. Цей перший в історії Саду захист викликав звичайно певний інтерес і тому було багато виступаючих. М.І. Котов побудував свій виступ на критиці проведених мною робіт з вирощування дрібноквіткової форми латаття білого з метою доведення, що виділеного О.Д. Вісюліною виду, у природних умовах не існує. Він про це написав у своїй роботі раніше, спостерігаючи за дрібноквітковими особинами латаття на Десні, де влітку разом з А.І. Барбаричем відпочивав. Основним мотивом критики було зауважити про даремно витрачений час і, що молоді колеги недостатньо читають роботи старших. Цей звичайний за суттю виступ у викладенні М.І. Котова, звучав гротескно, особливо, коли він згадав О.Д. Вісюліну і всі її невдалі висновки і мої, і викликав у залі надзвичайне пожвавлення. Я був на багатьох виступах цього великого ученого і переконаний, саме це було також стимулом написання цих спогадів, що така форма викладення його думок була добре продуманою. На той час можливо чи не найбільше була в користуванні на виступах партійна доктрина. Майже кожна доповідь розпочиналася з підкреслення значущості партійних документів і навіть великий Б.В. Заверуха, такий далекий від партійних ідеалів, перший абзац своєї докторської дисертації присвятив саме цим документам та «взяв їх за основу при дослідженні флори Волино-Подолії». Такі були часи. М.І. Котов це бачив і розумів і як великий романтик в душі прагнув як тільки міг і вмів змінити переповнені офіціальними штампами виступи саме таким епатажними. Тут його можна порівняти з Іваном Котляревським.

М.І. Котов тонко відчував ситуацію, в якій часто опинялися близькі і дорогі йому люди. Я був свідком однієї з його розмов із С.С. Харкевичем про його переїзд на Далекий Схід. С.С. Харкевич

за різних обставин залишав Сад, де пропрацював понад 25 років і створив ботаніко-географічну ділянку «Кавказ». Він, звичайно, не хотів залишати Україну і тому дуже страждав. Я бачив сльози на очах цієї мужньої людини, коли він в останній раз пішов на ділянку «Кавказ», щоб попрощатися з нею. Багато його друзів і колег як могли відмовляли від такого далекого переїзду, але рішення було прийняте. М.І. Котов все це розумів як ніхто більше і, мабуть, єдиний хто сказав йому прості, але які глибокі слова схвалення прийнятого рішення. Вони звучали так: «Сигізмунд Семенович! Как я Вам завидую. Если бы я был хотя бы на 10 лет моложе я обязательно поехал с Вами. Ну что здесь (в Україні – *Авт.*) уже можно сделать нового». Як проясніло при цьому обличчя Сигізмунда Семеновича. Він вийшов з Інституту просто окрилений. При зустрічах він часто згадував ці слова як настанову і підготував та видав 12 томів «Флори» далекосхідного регіону.

Вражає також мужність М.І. Котова як людини. Із Сигізмундом Семеновичем ми відвідували його в лікарні після складної і важкої операції від самої страшної хвороби. Він, звичайно, добре знав про її результати і наслідки, але жодним натяком не висловив цього, а все ділився планами майбутніх експедицій, які він потім частково і здійснив. Завершальна експедиція у його житті на Кавказ є зразком служіння ботанічній науці до останнього подиху, як і все його життя та наукова діяльність, і є прикладом для наслідування як широко і глибоко працював цей Великий учений. Залишилися у цьому світі його неперевершені праці і, звичайно, світла і дорога пам'ять. Вона як світло давно погаслої реліктової мегазірки жива і велична!

Д.В. Дубина,
доктор біологічних наук, професор

НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК, НЕПОВТОРНА ОСОБИСТІСТЬ

Клок.» і “Kot.» – на етикетках написи
120 років минуло, час писати нариси –
Про біологів, Флорою вшанованих,
Їх донині, згадують колеги в світі, в Україні ...

У 1974–1978 рр. мені випало щастя багато разів спілкуватись з видатним українським фітобіологом, професором Михайлом Івановичем Котовим. Звичайно, більше в цьому розумінні поталанило його численним аспірантам й більш близьким колегам. Втім у пам’яті моїй лишилося чимало епізодів, котрі тепер, на схилі життя, зігрівають душу. Один із них свідчить про надзвичайну щедрість Михайла Івановича. Мене, зовсім молоду людину, котра нічим не відзначилася в ботаніці, він у 1975 р. наділив справді царським подарунком – одним з випусків «Atlas Flory Polskiej i Ziemi Ościennych» виданий у Państwowe Wydawnictwo Naukowe («Polska Akademia Nauk, Instytut Botaniki») стосовно деревних рослин. Її я вже понад 40 років постійно використовую в роботі. На жаль, я не встиг розпитати Михайла Івановича, чи знав він особисто її автора, дещо молодшого за М.І. Котова польського фітобіолога Юзефа Монадальського (Jozef Madalski, 1902–1995), котрий помер через 17 років після нього ...

Також добре пам’ятаю одну з багатьох дискусій Михайла Івановича Котова з моїм науковим керівником, його ровесником Михайлом Васильовичем Клоковим. Вона відбулася на передзахисті моєї дисертації «Дендрофлора Українського Полісся» у 1977 році. Я тоді набрався сміливості і розглянув історію деревних рослин Поліської низовини з гляціалістичних позицій всупереч поглядам Михайла Васильовича. Михайло Іванович зі своїм неповторним пієтетом, виказав приємний подив такому факту. Вражає те, що спілкування цих видатних особистостей в науці, котре майже завжди проходило в безкомпромісних суперечках, ніколи не відображалось на їхніх особистісних стосунках. В подальшому, на пре-

великий жаль, таке благородство “народжених у 1890-х» ставало все більш рідкісним ...

Михайло Іванович Котов запам’ятався мені у постійному русі. Ніби це було вчора, бачу, як він із піднятим догори лівим плечем, з гербарною папкою в руках переходить від однієї до другої шафи Гербарію Інституту ботаніки АН УРСР (тепер Національного Гербарію України). Епізодично, перебуваючи у доброму гуморі, Михайло Іванович Котов, один з фундаторів цього, нині 1500000-зразкового Гербарію по багатьох регіонах і окремих країнах (Україна, Молдова, Росія, Латвія, Кавказ, Башкортостан, Сибір, Центральний Тянь-Шань, Болгарія тощо), неповторно розповідав про свої поїздки.

Після його останньої експедиції на Кавказ мені судилося зустрічати Михайла Івановича Котова вже в трюні в аеропорту Бориспіль ...

І.С. Івченко,
кандидат біологічних наук, доцент

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ – УЧИТЕЛЬ І ПОРАДНИК

Коли згадую Михайла Івановича Котова на душі відразу стає світліше і тепліше, оскільки він був не лише відомим вченим, але й надзвичайно чуйною людиною. Для мене він був і залишається непересічною особистістю. Михайло Іванович відіграв важливу роль у становленні мене як ботаніка-науковця.

Після закінчення університету у 1960 році я за направленням потрапила до відділу вищих рослин Інституту ботаніки Академії наук України. Призначили мене на посаду старшого «ляборанта» (так казав професор М.І. Котов), де я і потрапила під крило Михайла Івановича. З тих пір він турботливо опікувався мною. Ставка на посаді старшого лаборанта у ті часи була аж 55 карбованців. І на ці гроші треба було винаймати житло та й ще якимось жити. І ось коли напровесні 1963 року мені запропонували перейти на посаду інженера новоствореного в Академії наук Сектору географії зі ставкою 110 крб., я прийняла рішення про перехід на цю посаду. Мене відмовляли від цього рішення всім відділом. Михайло Іванович на той час був на лікарняному, але він запросив мене до себе додому і разом з дружиною Єфімією Данилівною Карнаух намагалися переконати не робити того кроку, оскільки він, на його думку, не сприяв моєму розвитку як науковця. Щоправда крапку у цій справі поставив директор Інституту академік Дмитро Костьович Зеров, який викликав мене до себе і сказав, що не може підписати мою заяву, оскільки я працюю за направленням, трирічний термін якого ще не сплив. Ви можете уявити мій емоційний стан після цього?! Проте наступного дня до мене підійшла секретар директора Августина Андріївна і передала, що Дмитро Костьович сказав, коли з'явиться моя перша наукова публікація, він переведе мене у молодші наукові співробітники. Свого слова Дмитро Костьович дотримався. У грудні 1963 року після опублікування в Українському ботанічному журналі моєї першої наукової праці «Гірчак рожевий (*Acroptilon picris*) на Українському Поліссі», я була переведена на посаду молодшого наукового співробітника відділу вищих рослин.

Восени 1963 року я вступила до аспірантури Інституту ботаніки АН України на заочну форму навчання. Моїм науковим керівником було призначено професора Михайла Івановича Котова. Він запропонував мені дуже цікаве наукове дослідження, пов'язане зі своєрідною флорою, що оселилася на здається непридатному для життя субстраті – на відслоненнях крейди, характерних для басейну р. Дон, і зокрема його притоки р. Сіверський Донець. Вочевидь, вибір теми був цікавим і для самого професора, оскільки ним було сплановано декілька експедиційних виїздів до району моїх досліджень. Проте це була для мене значна допомога, оскільки мені як заочному аспіранту такі виїзди не планувалися. Михайло Іванович Котов ніколи не тиснув на мої наукові переконання під час досліджень, хоч іноді наші погляди на те чи інше питання, наприклад щодо походження досліджуваної флори, не співпадали.

Оскільки я навчалася заочно, то крім дисертаційного дослідження, виконувала й іншу роботу з тематики відділу. До того ж нерідко доводилося бути і друкаркою, і редактором праць Михайла Івановича, який не дуже добре володів українською мовою, а наукові праці друкувалися у той час переважно українською. Чимало сил і енергії нами було затрачено на такі видання як «Визначник вищих рослин України» (1965), «Бур'яни України» (1970) тощо.

Згадуються і наші з Михайлом Івановичем експедиційні поїздки до Криму, його захоплення рослинним світом цього регіону і невтомна здатність видиратися по гірських схилах за тією чи іншою рослиною, що її він хотів зібрати до гербарію.

Можна довго згадувати про мого вчителя – відомого вченого, доктора біологічних наук Михайла Івановича Котова. Він був високоосвіченою, мудрою, щирою і непересічною людиною з відкритим серцем.

Пам'ять про нього – залишиться зі мною, поки і я житиму.

С.С. Морозюк,
кандидат біологічних наук, професор

МОЄ ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО З М.І. КОТОВИМ

Ім'я доктора біологічних наук, Лауреата державних премій УРСР та СРСР, видатного вченого-енциклопедиста, ботаніка, прекрасного знавця флори колишнього Радянського Союзу Михайла Івановича Котова широко відоме не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Михайло Іванович Котов причетний до майбутнього багатьох ботаніків України. І хоча він не був моїм науковим керівником, але моя наукова доля як систематика, також в значній мірі була пов'язана з величним іменем цього українського ботаніка.

Перше моє знайомство з Михайлом Івановичем Котовим відбулося в стінах Інституту ботаніки, під час засідання відділу вищих рослин, яким тоді завідував (одночасно з відділом геоботаніки), Юрій Романович Шеляг-Сосонко. Саме до Юрія Романовича, зі спеціальності геоботаніка я й поступав, оскільки на кафедрі ботаніки Чернівецького державного університету спеціалізувався саме за цим фахом. Засідання відділу, на якому планувалося затвердження теми моєї кандидатської дисертації, відбувалося в кімнаті № 76, за великим столом, в неофіційній, як за нинішніми правилами, обстановці. Зібралися наукові співробітники відділу – Михайло Васильович Клоков, Михайло Іванович Котов, Андрій Іванович Барбарич, Володимир Іванович Чопик, Ольга Миколаївна Дубовик, Віра Вікторівна Протопопова ... Вів засідання Юрій Романович. З його вступного слова я вперше почув, що спеціалізуватися з геоботаніки мені не доведеться і моїм керівником він не буде, оскільки за попередньою домовленістю директора Інституту ботаніки академіка Костянтина Меркурійовича Ситника з академіком Арменом Леоновичем Тахтаджяном я буду спеціалізуватися з систематики. Аспірантуру буду проходити в стінах Ботанічного інституту АН СРСР (м. Ленінград), і моїм науковим керівником буде Армен Леонович, ім'я якого я запам'ятав ще з університетських часів, як одного з авторів системи квіткових рослин. Для мене це було повною несподіванкою. Не можу сказати, що спочатку я цьому дуже зрадив, оскільки після закінчення університету, три роки попрацювавши у філіалі інституту «Укрземпроект» (м. Івано-Франківськ), де я зай-

мався обстеженням і розробкою рекомендацій для поліпшення природних кормових угідь (луків і пасовищ), уже зацікавився дослідженнями з геоботаніки.

Зважаючи на ці непередбачувані для мене обставини, затвердження теми кандидатської дисертації відбулося дещо незвично. Прийшлося терміново міняти тему і я не був до цього готовий. Тоді Юрій Романович повідомив, що посилати мене до Армена Леонovichа без затвердження наукової теми не годиться і звернувся до присутніх з проханням висловити пропозиції щодо теми, яка була б пов'язана із систематикою квіткових рослин. Слід сказати, що в ті часи систематика покритонасінних була на піднесенні. Її методологія швидко збагачувалася (особливо за кордоном), перш за все за рахунок упровадження нових методів – математичних, каріологічних, анатомічних, палиноморфологічних, молекулярно-філогенетичних, освоїти які на той час в Інституті ботаніки було не просто. Тому й вирішили направити мене на стажування в БІН, до А.Л. Тахтаджяна – відомого систематика світового рівня (пізніше, для освоєння молекулярно-генетичних методів було відряджено ще одного аспіранта інституту – Г.П. Кашеварова до Московського університету ім. М.В. Ломоносова, у міжфакультетську лабораторію біосистематики, якою керував А.С. Антонов).

Поки співробітники визначалися із пропозиціями, піднявся Михайло Іванович і сказав, що тему слід обрати таку, яка була б пов'язана з монографічним опрацюванням критичного таксону родового рівня, ареал якого можна охопити дослідженнями, а також, щоб таксон був не дуже великим за обсягом видів, оскільки в БІНі, крім традиційного морфолого-географічного методу, доведеться опанувати ще ряд інших, освоєння яких вимагає певного часу. А «підводити» Армена Леонovichа, як керівника, запропонувавши тему, яку дисертант не зможе виконати у відведений термін аспірантури, не годиться. Як монограф родини зонтичних, яку він у свій час опрацьовував для «Флори України», сказав Михайло Іванович, він може запропонувати декілька таких родів, які відповідають наведеним критеріям. Зокрема, такими можуть бути роди *Trinia* і *Rumia*, де є ряд невирішених питань щодо їхнього родового статусу і видового складу. Роди невеликі за обсягом: Румія – монотипний, ендемік Криму, а видовий склад роду Тринія також відно-

сно малочисельний і займає порівняно невеликий ареал (простягається від Іспанії, до Алтаю і Китаю), тому, для аспіранта, працюючого у БНІ, який володіє гербарними матеріалами світового значення, а також відомою бібліотекою, монографічне опрацювання таких таксонів є досить реальним. Єдине питання, говорив далі Михайло Іванович, як до цього поставиться Вадим Миколайович Тихомиров (на той час він завідував кафедрою ботаніки Московського університету ім. М.В. Ломоносова і займався опрацюванням родини зонтичних для своєї докторської дисертації). Забігаючи наперед, скажу, що і тут Михайло Іванович, ніби у воду глядів, передбачивши цю обставину, і мені, при закінченні аспірантури, вже маючи готову дисертацію, довелося разом з Арменом Леонovichем вирішувати мою наукову долю, оскільки Вадим Миколайович спочатку був категорично проти моєї участі в опрацюванні цих родів зонтичних. Таким чином, з легкої руки Михайла Івановича, тема моєї кандидатської дисертації була обрана вдало, а освоєння цілого комплексу нових на той час для українських систематиків методів (анатомічного, каріологічного, палиноморфологічного, математичного), базуючись на опрацюванні великої кількості гербарних матеріалів та багатющої бібліотеки, якою володіє БНІ, під керівництвом Армена Леонovichа мені допомогло, ще до закінчення терміну аспірантури написати і захистити в стінах знаменитого БНУ кандидатську дисертацію.

На жаль, часто спілкуватися з Михайлом Івановичем (як і з іншими корифеями Інституту ботаніки) під час аспірантури мені не доводилося, оскільки, навчаючись у БНІ, я лише декілька разів приїздив в Інститут для оформлення відряджень (на Кавказ, Алтай, Тянь-Шань, Північний Казахстан), тобто в період, коли більшість ботаніків вже були в експедиціях. Частіше моє спілкування з Михайлом Івановичем на наукову тематику відбувалося вже після закінчення аспірантури, але, на жаль, було нетривалим, оскільки він незабаром пішов із життя.

М.М. Федорончук,
доктор біологічних наук, ст. наук. співробітник

ЖИЗНЬ БОТАНИКИ ...

Из воспоминаний о Михаиле Ивановиче Котове – профессоре ботаники одного из его последователей, ботаника из Донецка, кандидата биологических наук Хархоты Анны Ивановны

Михаил Иванович Котов проводил обширные флористические исследования в Донбассе, начиная с 20-х годов прошлого столетия, о чем имеются многочисленные публикации. Вот почему мое первое знакомство с талантливым ученым и столь необходимое познание и использование его ботанических трудов в этом регионе является библиотечным и относится к августу-ноябрю 1965 г., когда по рекомендации проф. А.Л. Бельгарда меня, его ученицу, приняли сотрудником в создающийся ботанический сад в Донецке, где я проработала в дальнейшем всю свою трудовую жизнь.

Лично с Михаилом Ивановичем Котовым мы познакомились в начале 60-х годов, когда я приехала к нему на консультацию в Институт ботаники. Что меня тогда приятно поразило, так это то, что профессор был очень внимателен. Он оставил все свои дела и лично водил меня по институту, знакомил с его работой. При этом представлял меня как «донецкого ботаника», подчеркивая, что ботаника живет и в промышленном Донбассе. Позже мы неоднократно встречались с ним в институте. Один раз я была у него дома и помню, что он за книжкой на верхней полке самостоятельно полез по лесенке. Для меня его доброта, искренность и внимание были всегда образцом в общении с коллегами и со всеми, кто обращался с вопросами или за помощью.

Особым примером для меня служили работы Михаила Ивановича по адвентивным и новым растениям, многие из которых были собраны мной в экотопах нарушенных промышленностью территориях. Мои публикации в этом плане заслуживали одобрения (например, работы по качимам и редким видам в техногенных экотопах).

Профессор М.И. Котов согласился быть научным руководителем моей кандидатской диссертации «Антропогенные изменения в растительном покрове Донецкого кряжа», которую он одобрил (я защитилась в 1981 г.).

В 1977 г. Михаил Иванович был в Донецком ботаническом саду на VI съезде Украинского ботанического общества, и тогда с интересом смотрел наши гербарные сборы, а в выступлении отметил, что очень рад тому, что ботаника живет в этом индустриальном регионе.

Мы помним и чтим профессора М.И. Котова, флористические исследования которого в нашем регионе также были у истоков развития и становления промышленной ботаники. В Донбассе, как и в других индустриальных регионах, неизбежно разрушается природная система, включая и фитокомпоненту, веками существовавшую на данной территории. Но жизнь даже на полностью разрушенных местообитаниях растений или созданных заново продолжается. И продолжается она через зарастание. Как оно происходит, какие виды и состав растительных группировок, как ускорить этот процесс – все это актуальные задачи, которые должна решать промышленная ботаника. Да, жизнь ботаники продолжается ...

* * *

Подяки

Автори щиро вдячні усім, хто поділився своїми спогадами про Михайла Івановича чи долучився до підготовки рукопису: доктору біологічних наук, професору Дмитру Васильовичу Дубині, кандидату біологічних наук, доценту Ігореві Сергійовичу Івченку, кандидату біологічних наук, професору Світлані Сергіївні Морозюк, доктору біологічних наук, ст. наук. співробітнику Миколі Михайловичу Федорончуку, кандидату біологічних наук, ст. наук. співробітнику Ганні Іванівні Хархоті, кандидату біологічних наук, ст. наук. співробітнику Мирославу Васильовичу Шевері, редактору Майї Митрофанівні Кошовій, провідному інженеру Людмилі Миколаївні Ниценко.

Фото 1. М.І. Котов у експедиції, 1928 р.: сидять (зліва на право) ґрунтознавець Лепикаш, геоботанік М.І. Котов, ґрунтознавець А.Н. Биленко, проф. В.І. Крокос (начальник експедиції), помічник ґрунтознавця Філатов; стоять: Н.Й. Бурчак-Абрамович, ґрунтознавець О.К. Контаренко, помічник геоботаніка П.К. Козлов

Фото 2. М.І. Котов у Тянь-Шанській експедиції, 1933 р.

Фото 3. М.І. Котов у Кримському державному заповіднику, Карабі-яйла, 1955 р.

Фото 4. М.І. Котов (праворуч) серед учасників делегатського з'їзду Всесоюзного ботанічного товариства, 1951 р.

Фото 5. Відділ систематики, середина 40-х років ХХ-го ст.

Фото 6. Д.М. Доброчаєва, М.І. Котов у Карпатах

Фото 7. М.І. Котов
за визначенням
гербарного матеріалу,
50-і роки ХХ-го ст.

Фото 8. М.І. Котов і А.І. Барбарич
на березі Київського моря біля
гирла р. Прип'ять
(околиці м. Остра), 1965 р.

Фото 9. М.І. Котов серед учасників експедиції,
середина 50-х років ХХ-го ст.

Фото 10. М.І. Котов
з дружиною Є.Д. Карнаух,
1965 р.

Фото 11. М.І. Котов
за роботою в гербарії,
1972 р.

Фото 12. Святкування 70-річчя М.І. Котова, 1966 р.

Фото 13. М.І. Котов (стоїть ліворуч) з індійськими ботаніками Д.В. Деб, І.С. Бхатахора та К.Г. Уноатрі в Інституті ботаніки АН УРСР, 1968 р.

Фото 14. Робота з гербарієм в експедиції, 60-і роки ХХ-го ст.

Фото 15. Координаційна нарада з ботаніки:
М.І. Котов (стоїть); сидять Ю.М. Прокудін (праворуч),
Д.К. Зеров (ліворуч), 1971 р.

Фото 16. Зліва направо: Б.Є. Патон, К.М. Ситник,
М.І. Котов (праворуч)

Фото 17. Учена рада Інституту ботаніки АН УРСР,
М.І. Котов (сидить, другий ліворуч), 70-і роки ХХ ст.

Фото 18. *Alyssum kotovii* A.P. Hlynka

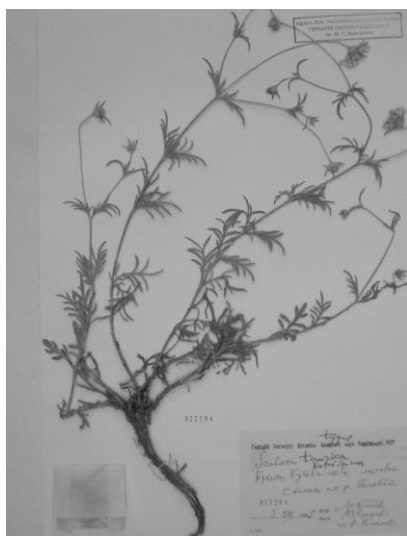

Фото 19. Голотип
Scabiosa taurica Kotov

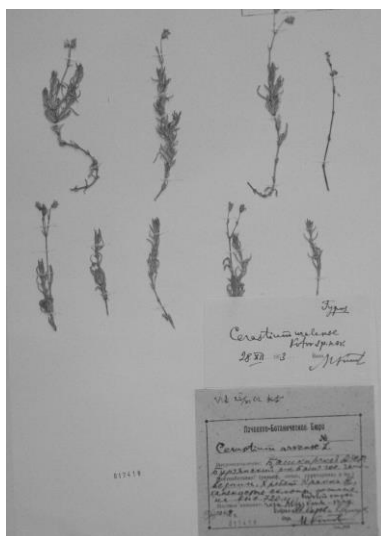

Фото 20. Голотип
Cerastium uralense Kotov

Науково-популярне видання

Михайло Іванович Котов

до 120-річчя від дня народження

Автори

В.В. Протопопова, А.П. Ільїнська

Видавництво Українського фітосоціологічного центру
Київ-28, Проспект Науки 15/40, тел. (044) 5241161

Підписано до друку 21.12.2016. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Гарнітура Monotype Corsiva.
Ум.-друк. арк. 4.8. Обл.-вид. арк. 5.2. Зам. № 160.

Надруковано в друкарні
Українського фітосоціологічного центру